

Міністерство освіти і науки України

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Факультет економічних наук

Кафедра фінансів

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – бакалавр

на тему: **«СТАН ТА РОЗВИТОК НЕФОРМАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В
УКРАЇНІ»**

Спеціальності: 072 Фінанси, банківська
справа та страхування

Башкиревич Анна Ігорівна

Керівник: Неживенко І.В., доктор філософії,
доцент кафедри фінансів

Рецензент: Шумська С.С., доктор
економічних наук

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК: Донкоглова Н.А.

«___» _____ 2024 р.

Київ - 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. НЕФОРМАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ.....	6
1.1 Сутність, структура та основні поняття неформальної економіки.....	6
1.2 Історія формування та фактори розвитку неформальної економіки у світі 12	
1.3 Переваги та недоліки участі в неформальному секторі для працівників та підприємців.....	18
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ	22
2.1 Стан та причини неформальної економіки України	22
2.2 Аналіз стану неформальної зайнятості в Україні	28
2.3 Основні тренди неформальної економіки в Україні	34
РОЗДІЛ 3. ДИНАМІКА РОЗВИТКУ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ ЗВ’ЯЗОК З МАКРОЕКОНОМІЧНИМИ ПОКАЗНИКАМИ.....	39
3.1 Обґрунтування моделі та характеристика інформаційної бази	39
3.2 Аналіз результатів розрахунків та діагностика моделі.....	42
3.3 Рекомендації щодо зменшення частки неформального сектору в українській економіці.....	48
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	56

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Неформальна економіка є невід’ємною частиною національної економіки будь якого ступеню розвитку, що зростає у кризові економічні періоди та знижується під час економічного піднесення. Дане явище щоденно зустрічається у повсякденному житті та охоплює широкий спектр подій, що різняться за своєю природою, складом і розміром.

Неформальна економіка в Україні є комплексним та поширеним явищем, що формується за рахунок недостатнього розвитку національної економіки, зокрема й вад ринку праці. Вивчення структури неформальної економіки та його зв’язку з ринком праці надає чітке розуміння поточних економічних проблем, що важливо у контексті формування стратегій щодо їх успішного вирішення та впровадження заходів по їх усуненню із забезпеченням максимальної економічної корисності. Стан, структура та перспективи розвитку неформальної економіки в Україні є сигналами для вдосконалення економічної системи України в найближчому майбутньому та індикатором для покращення економічних процесів.

До того ж, поняття «неформальна економіка» досі не є чітко окресленим та структурованим не тільки в науковому просторі, а й на рівні українського законодавства, часто помилково ототожнюється з іншими суміжними поняттями. Саме тому детальне дослідження та структуризація даного явища матиме позитивний вплив на розвиток українського наукового середовища.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є розкриття економічної сутності поняття «неформальна економіка», аналіз її стану в українській економічній системі, розгляд основних перспектив розвитку даного явища та його взаємозв’язку з ринком праці, його структуризація. Для досягнення поставленої мети виокремлено такі завдання:

- Дослідити специфіку та структурувати поняття «неформальна економіка», розглянути підходи до його тлумачення;

- Дослідити історію формування неформальної економіки та вади ринку праці як основних факторів її розвитку;
- Проаналізувати переваги та недоліки участі в неформальному секторі для економічних суб'єктів;
- Проаналізувати стан та тренди розвитку неформальної економіки в Україні;
- Проаналізувати та оцінити стан неформальної зайнятості в Україні;
- Проаналізувати вплив показників економічного стану України на розвиток тіньової економіки шляхом побудови регресійної моделі.
- Надати рекомендації з приводу зменшення частки неформальної економіки України.

Об'єктом дослідження є стан та перспективи розвитку неформальної економіки.

Предметом дослідження є стан неформальної економіки та її взаємозв'язок з формальним ринком праці в Україні.

Основні методи дослідження складають: порівняння, аналіз, розрахунок, синтез, дедукція та моделювання. У першому розділі роботи було використано аналіз та синтез літератури про тлумачення поняття «неформальна економіка», історію формування та факторів розвитку даного явища, а також використовувалось порівняння опрацьованих теоретичних джерел з приводу переваг та недоліків участі економічних суб'єктів в неформальному секторі. У другому розділі роботи було проаналізовано статистичні показники стану та розвитку неформальної економіки та ринку праці в Україні, проведено розрахунки прогнозних значень, ступеню щільності зв'язку даних, середніх значень. У третьому розділі було здійснено моделювання впливу трьох макроекономічних факторів на рівень «тінізації» української економіки, а також використано метод дедукції для формування рекомендації з приводу зменшення частки неформальної економіки в економіці України.

Інформаційну базу дослідження становлять законодавчі та нормативно-правові акти України з методичних питань оцінки рівня тіньової економіки та питань регулювання трудових відносин, статистичні та аналітичні матеріали Міністерства фінансів України, Міністерства економіки України, Національного банку України, Державної служби статистики України, Світового Банку, Міжнародної організації праці, наукові статті вітчизняних та зарубіжних вчених з питань стану та структури неформальної економіки, ресурси мережі Інтернет.

Практичне значення одержаних результатів полягає у застосуванні рекомендацій з приводу зменшення частки неформальної економіки в економіці України. Науковий результат конкретизує, уточнює відомі положення функціонування неформальної економіки та доповнює їх актуальними статистичними розрахунками, удосконалює підходи до зменшення її рівня зважаючи на сучасні обставини повномасштабного вторгнення.

РОЗДІЛ 1. НЕФОРМАЛЬНА ЕКОНОМІКА: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ

1.1 Сутність, структура та основні поняття неформальної економіки

Явище неформальної економіки одночасно може здаватися простим і складним: воно щоденно зустрічається у нашому житті, коли ми купуємо недорогі товари від вуличних торговців, домовляємося з різноробочими щодо ремонту за готівку або наймаємо жінок-іммігранток для догляду за дітьми та прибирання будинку. Ці зустрічі та взаємодії можуть здатися неважливими, поки не настає усвідомлення про те, що вони у сукупності формують мільярди доларів незадекларованого доходу [1].

Неформальна економіка – це частина національної економіки, яка складається з малого та нерегульованого бізнесу, а також продукту тих, чия зайнятість не має регулювання та соціального захисту [2]. Вона охоплює величезну різноманітність явищ, які відрізняються за складом і розміром всередині економіки та в різних регіонах [3].

Необхідно констатувати відсутність єдиних, чітких та точних методологічних критеріїв щодо універсалізації терміну «неформальна економіка», внаслідок чого виникає суттєва нестійкість у його застосуванні науковцями. Як слушно зауважив Томас (1992), «стійкість терміну «неформальний сектор» межує з розпливчастістю його змісту» [4,5]. Саме тому існує значна кількість підходів до тлумачення даного поняття. В 1993 році на 15-та Міжнародній конференції статистики було визначено, що неформальна економіка - це сукупність господарських одиниць, що виробляють товари і послуги з ціллю забезпечити себе роботою та прибутками. Трудові відносини, якщо вони існують, базуються переважно на залученні випадкових працівників, що здебільшого базуються на родинних і особистих зв'язках, а не на договірних умовах, що гарантують формальні трудові угоди [6].

Міжнародна організація праці (МОП) вперше використала термін «неформальний сектор» у дослідженні під назвою «Зайнятість, доходи та рівність: стратегія підвищення продуктивної зайнятості в Кенії» (Женева, 1972 рік). Цей термін використовувався для опису діяльності бідних працівників, яка не визнавалася, не реєструвалася, не захищалась і не регулювалася державною владою. З тих пір було багато заходів і документів МОП, у яких використовувався цей термін. Протилежністю неформального сектора в даному дослідженні був «сучасний сектор економіки», але обидва терміни були дуже неоднозначними [7].

Резолюція МОП від 2002 року постановила, що термін «неформальна економіка» є кращим за термін «неформальний сектор», оскільки відповідні працівники та підприємства не належать до жодного сектора економічної діяльності, а перетинаються в багатьох секторах. Відтоді в контексті МОП термін «неформальний сектор» систематично замінювався на «неформальну економіку». У Резолюції також зазначено, що не існує універсально точного чи загальноприйнятого опису чи визначення терміну «неформальна економіка», але можна сказати, що він відноситься до всіх видів економічної діяльності працівників і економічних одиниць, які – за законом чи на практиці – не охоплюються або недостатньо охоплені офіційними домовленостями [7].

З відсутності чіткого визначення терміну «неформальна економіка», впливають різні підходи до трактування її концепції. Наприклад, часто порівнюють поняття «неформальна зайнятість» і «неформальний сектор», що насправді є концептуально різними явищами. В той час як неформальна зайнятість визначає характеристики роботи, поняття неформального сектора стосується характеристик виробничих одиниць. Як наслідок, можливо мати офіційну зайнятість у неформальному секторі (наприклад офіційну роботу на неформальному підприємстві), яку не слід включати в неформальну економіку, і неформальну зайнятість у формальному секторі (наприклад працівник зареєстрованої підприємство, на трудові відносини якого не поширюється законодавство про працю, оподаткування доходів, соціальний захист тощо), які слід

включати до неформальної економіки. Отже, неформальний сектор і неформальна зайнятість не є взаємовиключними компонентами робочої сили, але як неформальний сектор, так і неформальна зайнятість сприяють зайнятості в неформальній економіці [3]. Дуалістична теорія ринку праці стверджує, що неформальний сектор складається з людей, які не отримали роботу в первинному (регулярна наймана праця) і вторинному (низькооплачувані види діяльності) секторах ринку праці [6].

У контексті тлумачення поняття «неформальної зайнятості» доречно розглянути й загальні форми зайнятості. Загалом, існує дві її форми:

1. Повна зайнятість означає використання всіх придатних для ресурсів і характеризується достатністю робочих місць для тих хто потребує, бажає й здатен отримати оплачувану роботу. Вважається, що за а умов її настання пропозиція робочої сили повністю покривається попитом на робочу силу в суспільному виробництві [8]. Таке явище є більш теоретичним, ніж реальним та базово є повністю формальним.

2. Неповна зайнятість може бути вимушеною та часто визначається як приховане безробіття. Вона носить організаційно-економічний характер, тобто виникає через різні виробничі негаразди, які пов'язані з економічною кризою та зменшенням обсягів виробництва, що впливають на зниження доходів населення та продуктивності праці. Але неповна зайнятість може бути й добровільною з використанням неповної робочої зміни тижня за згодою або бажанням працівника [8]. Неповна зайнятість часто є незадекларованою через її обсяги та рід діяльності, а отже вона в більшості випадків належить до неформального сектору.

За міжнародними стандартами у неформальну зайнятість включають [9]:

- самозайнятих осіб, які працюють на фрілансі;
- роботодавців, які працюють на власних підприємствах неформального сектора;

- працівників-членів сім'ї, які зайняті без укладання трудового договору і не мають соціального захисту незалежно від того, працюють вони в реальному чи неформальному секторі;
- найманих працівників, що займають неформальні робочі місця на підприємствах реальної економіки, підприємствах неформального сектору або оплачуваних працівників, зайнятих у домогосподарствах;
- найманих працівників, що працюють на неформальних підприємствах, але мають офіційні робочі місця;
- осіб, які працюють за власний рахунок виключно для власного кінцевого споживання вироблених товарів домогосподарством.

Неформальна зайнятість в неформальному секторі складається із наступних категорій [9]:

- самозайняті працівники на власних неформальних підприємствах. Неформальне підприємство – це компанії, які не дотримувалися офіційного процесу створення та/або не сплачують податки, не дотримуються норм бухгалтерського обліку та не виплачують додаткові виплати своїм працівникам. Також до неформальних підприємств належать компанії, що налічують до 10 працівників зі вкладенням капіталу до 10 тисяч доларів США [10];
- роботодавці неформальних підприємств;
- працівники неформальних підприємств;
- працівники сімейних підприємств, що працюють на неформальних підприємствах та не отримують заробітної плати;

Неформальна економіка має три основних структурних характеристики [11]:

1. Високий обіг готівки

В неформальній економіці частіше використовують готівку як засіб розрахунку на противагу картковим переказам, чекам тощо. Основною метою використання готівкових коштів є уникання офіційного фіксування транзакції як доказу того, що вона дійсно відбулась, що до прикладу полегшує ухиляння від

податкового навантаження. До того ж, деякі розрахунки в неформальній економіці можуть базуватися на обміні товарами або послугами.

2. Незадекларовані прибутки та заробітні плати

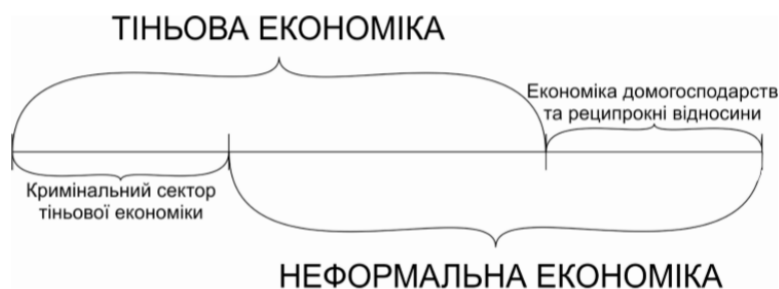
Як було зазначено вище, розрахунки в основному проводяться в готівковій формі задля уникання запису транзакцій: відповідно прибутки (як підстава для оподаткування) також залишаються незафіксованими. Податкова система також є важливим аспектом у дослідженні неформальної економіки, адже не всі економічні активності (та прибутки від них) можна зафіксувати, але не всі з них стосуються неформальної економіки. Наприклад підробіток підлітка під час літніх канікул не може бути оподаткований через вік працівника, але така діяльність може бути виміряною та вона належить до неформального сектору. На противагу, продаж наркотичних речовин не може бути оподаткований через незаконність такої діяльності, але вона належить до тіньової економіки (а точніше *underground economy*), а не неформальної.

3. Умови праці

Неформальна зайнятість не передбачає соціального пакету, відповідності мінімальній заробітній платі, дотримання часових меж робочого навантаження, страхування, обмежень по віку для працівників та інших аспектів передбачених Законом про працю, через що умови праці можуть небезпечними.

Через невизначеність єдиного підходу до трактування терміну «неформальна економіка», в науковому просторі виникають його помилкові ототожнення зі схожими за природою економічними явищами. Часто у вітчизняній літературі ототожнюють або плутають поняття неформальної економіки (*informal economy*) з тіньової економікою (*shadow economy*), хоча таке прирівнювання є концептуальною помилкою. Наприклад Мущинська (2008). у своїй дисертації визначає, що «неформальна економіка – це специфічне поле діяльності в рамках національної економіки юридичних та фізичних осіб, діяльність яких спрямована на отримання доходів від легальних або нелегальних видів господарювання» [12]. Насправді

тіньова економіка – це складне системне явище, що не контролюється і (або) не регулюється законодавством, представлене соціально-економічною діяльністю суб'єктів господарювання, транзакції яких не оподатковуються через їх приховування та (або) не обліковуються статистикою [5]. З визначення видно, що воно схоже за природою на термін «неформальна економіка», але принциповою відмінністю є наявність в тішовій економіці незаконної діяльності (underground economy), а в неформальній – діяльності домогосподарств (див. рисунок 1.1).

Рисунок 1.1. Співвідношення між поняттями «тіньова економіка» та «неформальна економіка»

Джерело: [5]

Також існує підхід, де тіньова економіка розглядається як складова неформального сектору, тобто в неформальний сектор враховується і кримінальний сектор. Ткачов (2020) виділяє два види поведінки суб'єктів ринкової діяльності, що прямо впливають на формування неформальної економіки. Перший вид – корелює з описаними вище явищам, а другий – характеризує поведінку суб'єктів ринку праці, що знаходиться за межами існуючого законодавства (тобто має місце діяльність суб'єктів, що підлягає кримінальному або адміністративному покаранню). Таким чином кримінальна економіка існує у вигляді злочинних співтовариств, мафіозно-кланові зв'язки яких дозволяють оперувати кримінальним капіталом. В даному підході кримінальна економіка розглядається окремо від тішової, але обидва явища є структурними одиницями неформального сектору [13].

В Україні на офіційному рівні розмежовують два даніх поняття, але все ж з окремої ретроспективи. Згідно з українським законодавчим підходом,

неформальною економікою є будь-яка діяльність працівників і економічних одиниць, що за законодавством не охоплена або недостатньо охоплена формальними нормами та не включає протизаконну діяльність. Тіньова економіка включає в себе незаборонену законом діяльність економічних одиниць, але яка приховується від органів державної влади з метою ухилення від сплати податків, внесків на соціальне забезпечення, від додержання стандартів мінімального розміру заробітної плати, тривалості робочого дня тощо [14].

Отже, неформальна економіка – це дуже широке економічне поняття, як термінологічно, так і структурно. За рахунок його розмитості, в науковому просторі існує безліч підходів до його визначення, що де-інде протирічать один одному. Але загалом, для всіх підходів спільними є базові характеристики неформального сектору: у неформальній економіці готівка є основним засобом розрахунку, щоб уникнути фіксації транзакцій і податкового навантаження. Незадекларовані прибутки та заробітні плати залишаються поза офіційним обліком через цей механізм, а умови праці в неформальному секторі часто не відповідають нормам, що призводить до небезпечних умов для працівників. До того ж, явище неформальної економіки та ринок праці тісно взаємопов'язані.

1.2 Історія формування та фактори розвитку неформальної економіки у світі

Дослідивши сутність значення «неформальна економіка» у попередньому пункті було констатовано те, що ринок праці та неформальний сектор тісно пов'язані між собою. Стан праці та зайнятість населення країни залежать від соціально-економічних факторів, які безпосередньо впливають на розвиток всієї національної економіки. Сучасний ринок праці формується під впливом таких факторів, як загальна економічна ситуація, розвиток інновацій та інтеграція технологій, зміна потреб роботодавців і працівників, стан загальної невизначеності

в країні, очікування та настрої економічних суб'єктів тощо. В залежності від стану усіх цих факторів ринок праці модифікується [15].

Неформальна економіка фактично існувала завжди у межах національної, але до певного моменту просто не була виявлена. У кінці 60-х років двадцятого століття, у ході антропологічних досліджень, було виявлено широкий спектр робітників, які займалися економічною діяльністю, що не відображалася в професійних переписах. Цей парад найманих робітників, який Кіт Гарт (1960) описав у своїй важливій статті, включав продавців їжі та напоїв, торговців дешевими товарами, «паркувальників», чистильників взуття, господарок, газетників, прибиральників, збирачів відходів, перевізників людей та товарів, ремісників та будівельників. Ці робітники представляли собою різноманітний спектр низькокваліфікованих професій, що варіювався від необізнаних і некваліфікованих до майстерних і власноруч кваліфікованих працівників. Гарт вважав їх новачками у міській економіці, походження яких мало зв'язок із сільським життям. Відсутність офіційної класифікації була результатом не лише неспроможності урядових агентств зареєструвати ці неясні та малих масштабів ремесла, але й знехтуванням їхньою низькою вартістю продукції [16].

В науковому просторі існує думка про те, що сектор «неформальної економіки» виник як відгук на події, що відбувалися у містах Третього світу, де нестача грошей призводила до надмірної бідності. Населення зростало швидко, але механізація та продуктивність залишалися низькими, особливо в сільському господарстві, а розрив між багатими і бідними збільшувався. Очевидно, що мобілізувати та грамотно організувати економічні ресурси повинна була держава, але через довгі бюрократичні процеси це займало забагато часу. Це призвело до виникнення значного безробіття, а концепція «міського безробіття» стала домінуючою. За рахунок цього, змушено безробітній частині населення довелося створювати та займати незадекларовані робочі місця [17].

Наступною причиною існування неформальної економіки є стійка розбіжність між деякими галузями та формами економічної діяльності і чинними правовими та

моральними нормами. Ця розбіжність виникає з бажання окремих членів суспільства ухилитися від оподаткування та приховати свій дохід. Рівень поширеності цієї причини визначається дією економічних факторів, таких як високий рівень оподаткування, який стимулює приховування частини доходу, а також моральних факторів, які відображають ступінь правової культури, довіри до влади та побудованої економічної системи тощо [18].

Загалом, вищеописані передумови виникнення неформальної економіки та її початкові форми корелюють з висновками МОП: частка неформального сектору є найбільшою в країнах з недостатньо розвинутими національними економіками. У країнах, що переходять до ринкового устрою, неформальний сектор становить від 30 до 60% економічно активного населення. У менших розмірах він існує й у розвинених країнах. За критеріями МОП, неформальна економіка характеризується незначним капіталом або його відсутністю, переважанням ручної праці, відсутністю доступу до джерел фінансування і кредиту, незареєстрованістю [19]. Також неформальний сектор зайнятості не є однорідним. У даному аспекті його основною варіативною ознакою є різноманіття видів діяльності, що приносять дохід [19].

Як відомо, неформальний сектор залучає економічних суб'єктів значно ширшого вікового діапазону, ніж передбачено для робочої сили (15-70 років). Головною причиною неформальної зайнятості серед осіб пенсійного віку є низький рівень пенсійного забезпечення. Оскільки вони бажають продовжити свою трудову діяльність, вони змушені приймати неформальну зайнятість, яка часто полягає в роботі на посадах, які не є привабливими для молодих працівників. Крім того, в офіційному секторі економіки попит на роботу з цієї вікової категорії зазвичай обмежений [19].

У контексті історії та передумов виникнення неформальної економіки як явища доречно розглянути це питання з точки зору так званих економічних «парадоксів». Економічні «парадокси» - це характеристика, яка виникла внаслідок того, що класична економічна теорія розглядала насамперед закономірності

виробництва матеріальних і нематеріальних благ і не брала до уваги розвиток самої людини як основи забезпечення економічного прогресу. Саме тому згідно з традиційними поглядами сучасна економіка виглядає як «економіка парадоксів». Науковець О. Портес виділив три «парадокси» неформальної економіки [20]:

- При наближенні неформальної економіки до ринкової моделі, ефективність останньої визначається переважно результатами функціонування соціальних зв'язків, а не заходами держави. Наприклад, в сучасних умовах зміцнення неформального сектору української економіки відбувається за рахунок трудової міграції. Такі працівники часто формують мережі на основі етнічної належності. Таким чином, неформальна економіка, побудована за етнічною ознакою, становить найбільшу небезпеку, оскільки зазвичай мігранти майже повністю вивозять зароблені кошти за межі національної економіки, а їх зайнятість є неофіційною.

- Джерелом виникнення другого парадоксу є спроби держави позбутися неформальної економіки шляхом запровадження жорсткіших правил і контролю, що в свою чергу, навпаки, є реальним сприятливим підґрунтям для активізації неформальних видів діяльності. Одним з проявів реалізації репресивного підходу є спроби жорсткішого контролю держави реальних прибутків заможних верств населення, з метою виявлення джерел прихованих доходів та вилучення додаткових несплачених податків. У відповідь на такі дії з боку держави підприємці приховують та виводять капітал з виробництва у фінансову сферу (наприклад у криптовалюту) та закордон.

- З попереднього випливає третій парадокс неформальної економіки, сутність якого зумовлено зростанням контролю держави на фоні збільшення ймовірності того, що держава не зможе зафіксувати реальні масштаби неформальних видів зайнятості та діяльності. Ймовірність неможливості фіксування реальних масштабів неформальних видів зайнятості обумовлюється прямим впливом між жорстким контролем та розширенням неформального сектору за рахунок державного тиску, темпи приросту якого важко чітко спрогнозувати та виміряти.

На пришвидшення розвитку неформальної економіки у світі також вплинула глобалізація. Глобалізація – це сучасна форма міжнародних відносин, яка характеризується посиленням взаємозалежності та поширенням взаємозв'язків між країнами в економічній, політичній і культурній сферах [21]. На сучасному ринку праці швидко зростає значення нематеріальних чинників, таких як розумова праця, бренди та технологічні ресурси, які визначають конкурентоспроможність роботодавців та компаній. Це призводить до загострення проблеми «деіндустріалізації економіки», що відзначена скороченням частки важкої промисловості та має значний соціальний вплив. Згідно з деякими дослідженнями, для повного забезпечення виробничих процесів достатньо лише 20% найбільш кваліфікованих працівників [22]. Внаслідок вищенаведених факторів поширюється проблема скорочення робочих місць та масових звільнень, зокрема в формальному економічному секторі. В такому випадку працівники змушені розглядати варіанти зайнятості в неформальному секторі, що прямо впливає на його розширення. Натомість у таких умовах МОП опікується насамперед забезпеченням «справедливої глобалізації», яка стала однією з найвагоміших рис регулювання сучасних соціально-трудова відносин. Під «справедливою глобалізацією», згідно з визначенням МОП, розуміється така глобалізація, що створює сприятливі можливості для всіх учасників соціально-трудова відносин [22].

Дослідники виділяють й позитивні риси неформальної економіки. Зокрема неформальна зайнятість становить стихійну основу перерозподілу робочої сили за видами діяльності, що зумовлюється швидкою зміною попиту на товари та послуги сучасними споживачами. Неформальний сектор більш гнучко й оперативно реагує на зміни ринкового попиту на товари та послуги, в той час як в офіційний сектор більш повільно адаптується до змін (зокрема й через бюрократію). До того ж, на офіційному ринку праці традиційні робочі місця скорочуються, а нові (релевантні до зміни попиту на нові товари та послуги) створюються по вузькому колу професій і їх кількість збільшується досить повільними темпами [8].

Одночасно неформальний сектор став важливою формою адаптації до сучасних соціально-трудових відносин для більшості населення та засобом вертикальної мобільності. Саме бурхливий розвиток неформального сектору спростував розповсюджену думку про психологічну неготовність населення до ринкової економічної системи і надто велику залежність людей від опіки держави. Також у ринковій економіці неформальний та тіньовий сектори стримують зростання реального безробіття в умовах нерегулярної виплати заробітної плати або її регулярних затримок, обмежуючи число претендентів на отримання допомоги по безробіттю. Вони сприяють збереженню потенціалу людських ресурсів за рахунок підтримання рівня життя та розвитку підприємницьких навичок у значного прошарку населення [8].

У контексті факторів розвитку та причин існування неформальної економіки, доречно й розглянути основні підходи до вимірювання її розміру. Розмір неформальної економіки у будь-якій країні природно важко визначити. У статті, опублікованій декілька років тому, Фрідріх Шнайдер з Університету Йоганна Кеплера в Лінці ретельно розглянув методи оцінки розміру неформальної економіки [23]. Існує два основних підходи:

- Перший – прямий: можна опитати людей про їх ухилення від сплати податків або проаналізувати результати вибіркового податкового перевірок. Однак люди не схильні визнаватися у порушенні закону, а податкові інспектори зазвичай не перевіряють випадкову вибірку населення.

- Другий – непрямий метод: є більш ефективним. Наприклад, можна порівняти дані про готівкові операції або використання електроенергії з офіційними показниками виробництва. Якщо використання готівки або електроенергії зростає швидше, ніж офіційні показники економіки, це може вказувати на зростання неформальної частки загальної економічної діяльності [23].

Отже, основним фактором розвитку та формування неформальної економіки є ситуація на ринку праці, зокрема глобалізація, доцільне регулювання ринку праці державою, налагодженість бюрократичних процесів, рівень оподаткування,

демографічні процеси, бажання легшої самореалізації економічними суб'єктами, довіра до держави. Безумовно високий рівень неформальної економіки на рівні країни питомо є негативним явищем, проте дослідники виділяють й її позитивні риси: стихійний перерозподіл робочої сили, швидка адаптація до сучасних соціально-трудових відносин, стримування зростання реального безробіття.

1.3 Переваги та недоліки участі в неформальному секторі для працівників та підприємців

У контексті аналізу перспектив участі в неформальному секторі для працівників доречно розглянути форми нестандартної зайнятості [24]. Обіход (2017) визначає, що «під нестандартною зайнятістю розуміють такі її форми, які відрізняються від традиційних (тих, що вважаються нормальними, стандартними) форм зайнятості за просторовими, часовими аспектами організації праці, режимом та умовами праці, статусом зайнятості. За визначенням МОП, до нестандартних форм зайнятості відноситься тимчасове, строкове та непостійне працевлаштування (у т.ч. робота за викликом), робота на умовах неповного робочого дня, тимчасова зайнятість на умовах тристоронніх трудових відносини через кадрові агентства чи субпідрядні організації, приховане працевлаштування, самозайнятість (добровільна та примусова); в окремих випадках – робота на умовах стандартних трудових відносин поза стандартним робочим місцем на території роботодавця, тобто надомна робота» [25]. За рахунок таких умов праці (що легше впроваджуються в неформальному секторі через складність її регулювання, новітність та відхилень від стандартних умов) формується підґрунтя для утворення інноваційної форми зайнятості, а неформальний сектор виступає інкубатором малого підприємництва та випробувальним майданчиком для стартапів [26]. Результатом виникнення такої форми є збільшення кількості робочих місць, створення інноваційних товарів та послуг, організація робочого місця за межами офісу (дистанційно), інноваційний розвиток у сферах національної економіки,

гнучкість управління тощо [24]. До того ж, з психологічної точки зору, працівники отримують змогу краще реалізувати свій потенціал та займатися дійсно улюбленою справою, що в свою чергу підвищує їх продуктивність праці.

З іншого ж боку, працівники, що займають робочі місця в неформальному секторі є соціально незахищеними та ризикують мати проблеми пенсійним забезпеченням у майбутньому [24]. Цей аспект є основним ризиком для неформально зайнятих працівників. Базуючись на Конвенції МОП №102 від 1952 року про соціальне забезпечення (мінімальні стандарти), соціальне забезпечення визначено як захист, який надає держава через ряд публічних заходів [27]:

- Компенсація відсутності або суттєвого зменшення доходу від роботи внаслідок різних непередбачених ситуацій (зокрема, хвороби, материнства, травми на виробництві, безробіття, інвалідності, старості тощо);
- Забезпечення оздоровлення людей;
- Надання пільг сім'ям з дітьми.

Очевидно, що такі стандарти розширюються та деталізуються у наступних конвенціях МОП, проте навіть цих мінімальних заходів позбуваються працівники, зайняті в неформальному секторі. Опитування домогосподарств показують, що працівники готові погодитися на 40-відсоткове скорочення заробітної плати, щоб перейти на офіційне підприємство та отримали соціальне забезпечення. Це й не дивно, адже в середньостатистичній країні, що розвивається, соціальні виплати становлять більше половини офіційної зарплати [28].

До економічних переваг для працівників неформального сектору також відносять рівень заробітної плати, адже вона не оподатковується. До того ж, працівники можуть використати свої колективні сили, щоб домовитися про кращу зарплату та умови з роботодавцем [29]. Натомість дана перевага є двобічною, адже в порівнянні з оподатковуваними доходами формально-зайнятих, зарплати в неформальному секторі є нижчими. Низькі доходи обумовлені погано визначеними або відсутніми трудовим договорами і хиткими умовам праці [30].

Наступним недоліком для неформальних працівників є те, що вони фактично не вважаються працівниками. Деякі з них навіть не сприймають себе працівниками, зокрема, жінки, які виробляють товари та послуги у власних домогосподарствах або в домівках інших (домашні робітники). Як вже відомо, офіційні трудові договори в неформальному секторі не укладаються, а у всьому світі «трудові відносини» між роботодавцем і найманим робітником історично являли собою центральну правову концепцію, навколо якої трудове законодавство та колективні договори визнавали та захищали права робочої сили [29]. До того ж, неформальні працівники належать до різних статусів у сфері зайнятості, що значно ускладнює організацію на підприємстві. Крім того, окремі працівники можуть займатися кількома видами діяльності протягом одного дня, місяця чи року, нерідко втрачають кваліфікацію, професійні навички, що значно знижує якість трудового потенціалу [29,31].

Перспективи та ризики участі в неформальному секторі для підприємців частково були розкриті у попередніх розділах дослідження. Очевидно, що головною перевагою перебування в неформальному секторі є уникнення податків і обтяжливих державних процесів. Одним із прикладів нормативних актів є процедури реєстрації бізнесу, що пов'язані з отриманням усіх необхідних дозволів та ліцензій, виконанням необхідних перевірок та повідомлень для того, щоб компанія могла працювати на законних підставах [28]. Даний процес є дуже довгим та іноді дорогим, а неформальний сектор через свою специфіку надає можливість його оминати.

Ще одною перевагою неформального підприємництва є сімейні зв'язки. Зокрема виділяють кілька таких схем прояву неформальної взаємодії [32]:

- родичі є рівноправними учасниками процесу з чітко розділеними функціями;
- родич-патрон координує бізнес свого родича, за що має матеріальні та нематеріальні вигоди;
- родич-інвестор, що відкриває бізнес та наймає на роботу своїх родичів.

У третьому випадку дуже полегшується пошук кадрів, адже на нього не витрачаються додаткові ресурси.

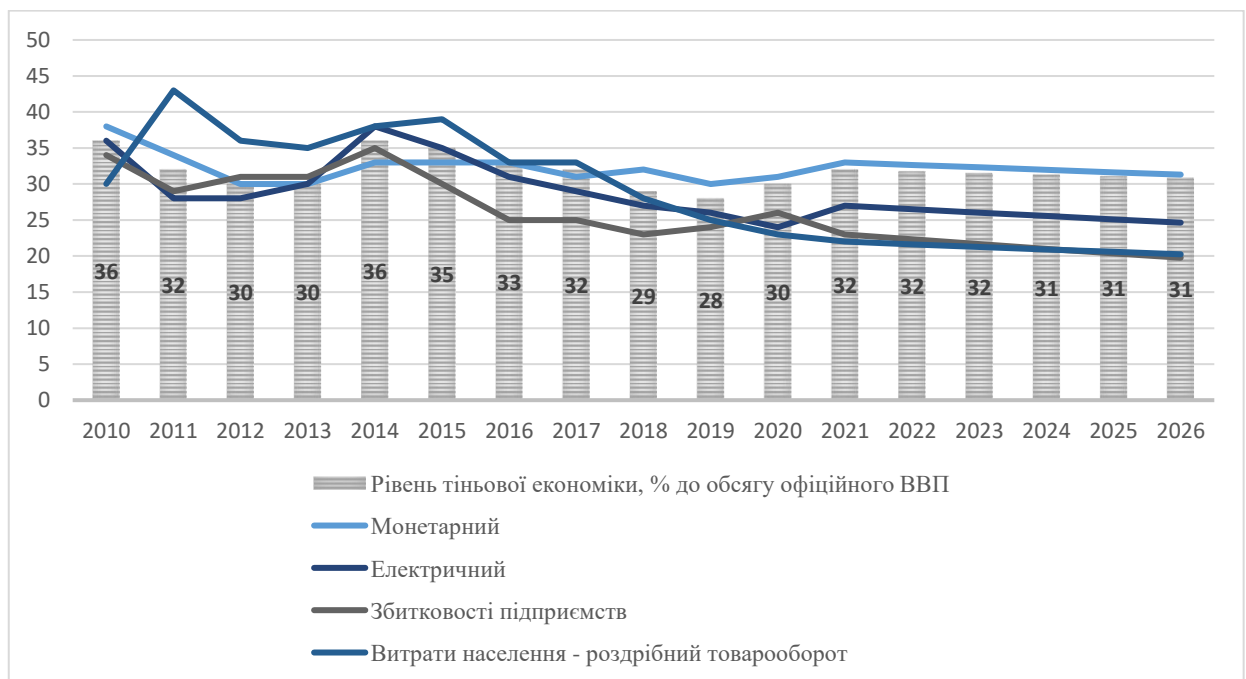
Головним ризиком для підприємств неформального сектору є вимога залишатися «непомітними». Мається на увазі те, що неформальні підприємства повинні залишатися невеликими, щоб не потрапити під моніторинг державних інспекторів. До того ж, такі компанії набагато більш вразливі до переслідувань з боку бюрократів, через що готові платити більші хабарі інспекторам, що породжує та розвиває корупцію. За оцінками опитувань, проведених Світовим банком (2002-2005 роки), неформальні компанії в країнах з перехідною економікою сплачують близько 20 відсотків своїх доходів урядовцям у вигляді хабарів. Інакше кажучи, існує неявний податок у розмірі 20 відсотків доходу за неформальність [28, 33]. Натомість, держава може обрати стратегію ігнорування неформальної зайнятості через значні витрати на боротьбу з нею. Такі випадки є рідкісними, але дані умови нівелюють вищеописаний ризик [26].

Отже, основними перевагами участі в неформальному секторі зайнятості для працівників є можливість займати інноваційні та нестандартні робочі місця, внаслідок чого підвищується їх задоволеність та продуктивність праці, а також обминання податкового навантаження. Натомість в неформальному секторі відсутні чіткі трудові договори, соціальне та пенсійне забезпечення, структурований розподіл посадових обов'язків, нижча оплата праці та менш кваліфікована робота. З точки зору підприємств – головною перевагою є уникнення довгих бюрократичних процесів з приводу реєстрації бізнесу та оподаткування діяльності. Проте неформальним підприємствам необхідно залишатись невеликими за розміром задля того, щоб їх діяльність було важко відслідкувати державними органами.

РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ

2.1 Стан та причини неформальної економіки України

Згідно з Постановою «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо визначення рівня тіньової економіки», тіньова економіка характеризується незареєстрованою економічною діяльністю з метою ухилення від сплати податків. Цей наказ визначає кілька методів розрахунку неформальної економіки, серед яких основними є метод витрат населення, фінансовий метод, монетарний метод, електричний метод та метод збиткових підприємств (Рис. 2.1) [34].

Рисунок 2.1 Динаміка рівня тіньової економіки за розрахунками Міністерства економіки України, % від обсягу ВВП з прогнозованим періодом, 2010 -2026 роки.

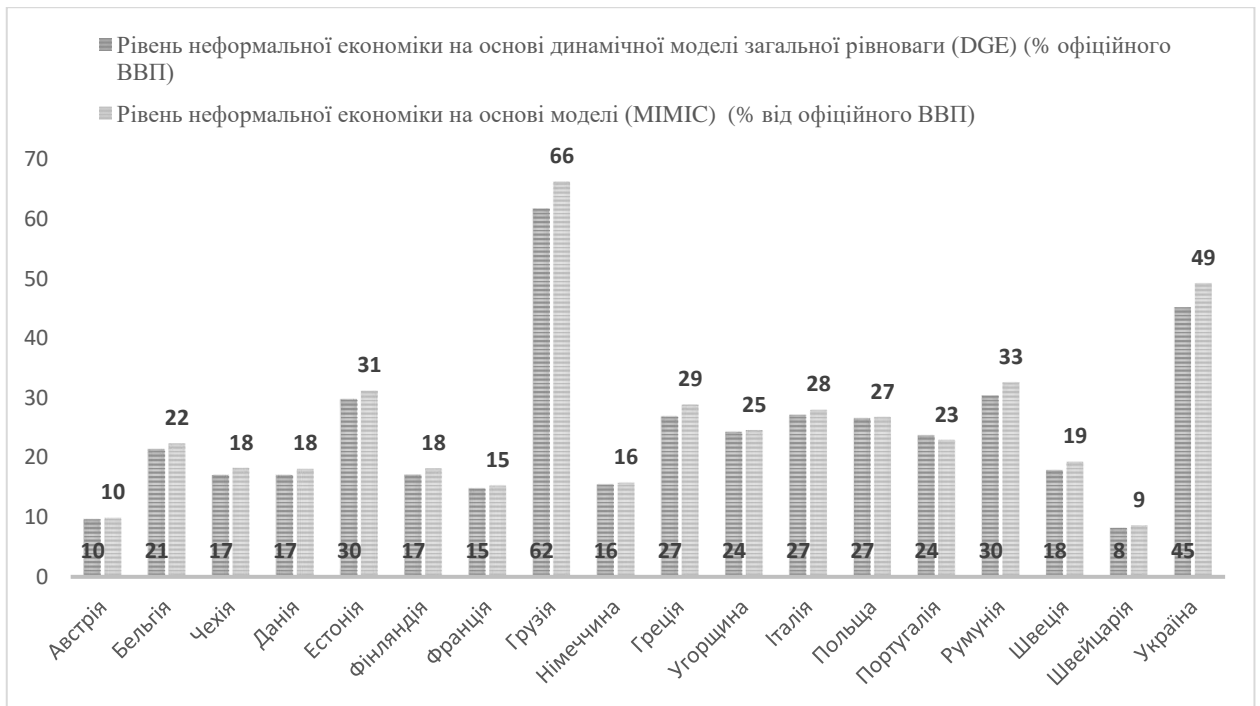
Джерело: розраховано автором на основі даних [35]

Додатково було розраховано прогнозовані значення для часового проміжку з 2022 по 2026 рік на основі середнього приросту показника за минулі періоди.

Існує і багато інших підходів до оцінки неформальної економіки, оскільки вони дають різні кількісні результати в залежності від підходу до тлумачення поняття «неформальна економіка». Як вже було згадано раніше, Міністерство економіки України чітко не розмежовує поняття неформальної та тіньової економіки, але так як тіньова є підмножиною неформальної, тут і далі вважаємо, що дані показники у кількісному та відносному вираженні корелюють між собою.

В Україні, за даними Міністерства фінансів, рівень тіньової економіки коливався між 30% і 36% з 2010 по 2021 рік. Прогноз свідчить про те, що рівень тіньової економіки мав би коливатись від 31% до 32%, проте в лютому 2022 року в Україні почалась повномасштабна війна з росією. За оцінками Міністерства економіки даний показник для 2022-2023 року не сильно відрізняється від прогнозу (близько 32% для 2022 року і 30% від ВВП для 2023 року). Проте вимірювання масштабів тіньової економіки у воєнний час створює методологічні проблеми, оскільки традиційні методи оцінки, такі як електричний метод, можуть давати викривлені результати через перебої в електропостачанні та зміну поведінки споживачів. Попри складні умови, тіньова та неформальна економіка продовжує існувати, і на неї впливають різні детермінанти, зокрема надмірний податковий тягар, корупція, нерегульовані ринки та вплив олігархів.

Для оцінки стану неформальної економіки в Україні доречно порівняти цей показник з іншими європейськими країнами (Рис. 2.2). За результатами розрахунків Світового банку двома методами, рівень неформальної економіки України є вищим від офіційних розрахунків українських державних органів тіньової економіки (в середньому 47%). Найвищим показник є для Грузії (64%), а найнижчим – для Швейцарії (8%). Загалом середній показник по Європі складає 23%.

Рисунок 2.2. Динаміка рівня неформальної економіки, % від обсягу ВВП, середні значення 1995-2020 роки.

Джерело: сформовано автором на основі даних [36]

Таке значне негативне відхилення від європейських країн в першу чергу обумовлене нижчим економічним розвитком України. По-друге українські роботодавці все частіше пропонують працевлаштування та заробітну плату «в конвертах» та використовують хабарництво в цілях оминати моніторинг з боку державних органів. Крім того, тенденцію до зростання хабарництва можна розглядати як ще одне свідчення погіршення відносин між державою та бізнесом. Згідно з дослідженнями Центра Разумкова, в порівнянні з періодом до повномасштабного вторгнення, у 2023 році хабарі поширились в середньому на 18% [37]. До того, ж рівень незадоволеності українців державними послугами є високим. Згідно з опитуванням «Податковий індекс» у 2023 році було отримано такі результати [38]:

- 39% респондентів оцінили якість податкового законодавства негативно, порівняно з минулим роком кількість тих, хто вважає законодавство якісним,

зменшилась з 26% до 9%. Респонденти вказали на постійні зміни, протиріччя та складність як основні негативні аспекти законодавства.

- Процедура адміністрування податків та складання податкової звітності залишається важкою для 42% респондентів. Лише 17% вважають її легкою, що менше, ніж у минулому році (20%). Найбільше скарг викликають час, витрачений на ці процедури, поспішне введення нових правил та їхня незрозумілість.

- Приблизно половина респондентів (48%) вважає обслуговування задовільним, 31% задоволені, а 21% не задоволені. Переважна більшість опитаних (46%) заявили, що контактували з податковою службою без проблем, однак у 17% компаній питання були вирішені лише частково.

- Учасники опитування відзначили збільшення фіскального тиску порівняно з попереднім роком. Найбільше скарг було на необґрунтовані трактування податкового законодавства контролюючими органами.

- У цілому, 52% експертів визнали поточний податковий режим в Україні задовільним, тоді як 40% вважають, що він становить перешкоду для розвитку бізнесу та приваблення інвестицій, а лише 8% вбачають у ньому позитивний внесок у розвиток свого бізнесу.

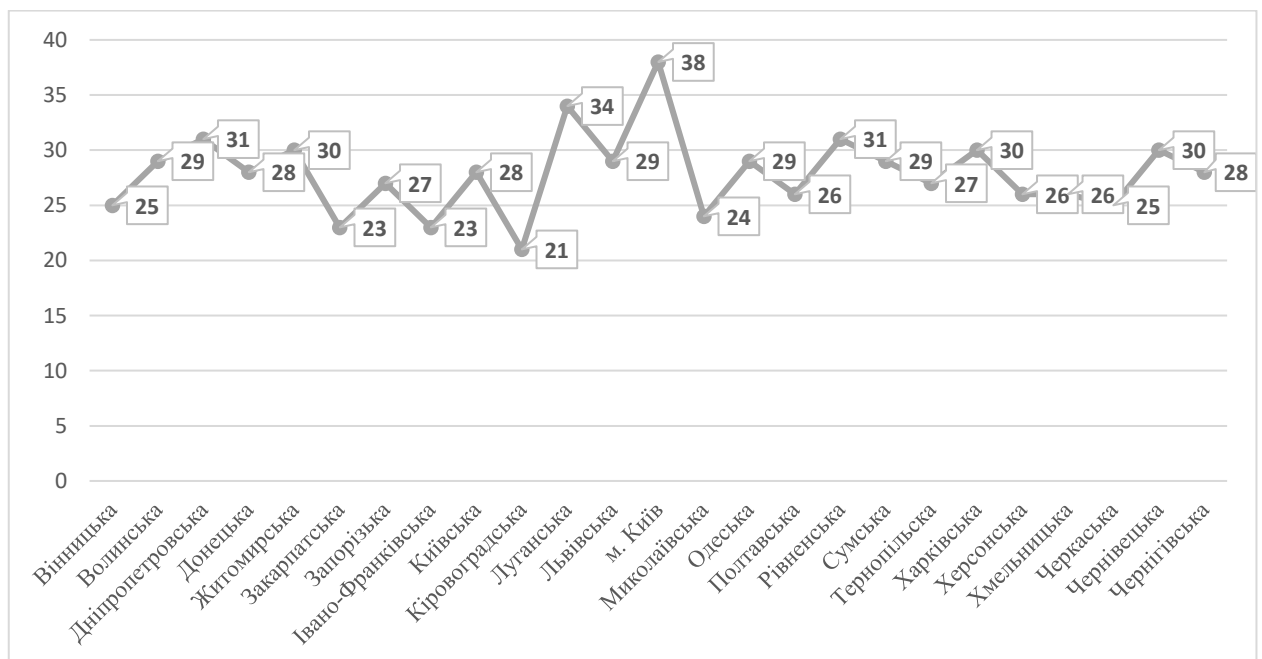
Причиною порівняно високого рівня неформальної економіки в Україні є також ставлення населення до формалізації власної діяльності. Світовий Банк провів Всесвітнє дослідження цінностей «World Values Survey» на тему ставлення до обходу сплати податків. В рамках даного дослідження було поставлене єдине питання з приводу того чи є виправданим податковий обман, відповідь на яке необхідно було оцінити по десятибальній шкалі (1 – «ніколи не виправдано», а 10 – «завжди виправдано») [36]. Результати дослідження інтерпретуються як середня оцінка опитаних у розрізі кожної країни. Україна займає 5 місце у топі найвищих оцінок (табл. 2.1), а середня оцінка склала 3,1, що свідчить про порівняно високий рівень толерантності українців до неформального сектору. В топі разом з Україною опинились країни Латинської Америки, Азії та країни пост-радянського простору.

Таблиця 2.1. Топ 10 країн з найвищою толерантністю до неформального сектору, середні значення за 1995-2020

Місце	Країна	Оцінка
1	Філіпіни	4,1
2	росія	3,6
3	Сербія	3,4
4	Малайзія	3,4
5	Україна	3,1
6	Бразилія	3,0
7	Мексика	3,0
8	Казакстан	2,9
9	В'єтнам	2,8

Джерело: розраховано автором згідно з даними [8]

Неформальна економіка у регіональному розрізі є неоднорідною. Географічний розподіл тіньової економіки в Україні зображений на рисунку 2.3.

Рисунок 2.3. Середній рівень тіньової економіки за методом збитковості підприємств 2010-2020 роки, % від офіційного ВВП.

Джерело: сформовано автором на основі даних [39]

Найвищий рівень даного показника спостерігається в Києві (38%), Луганській (34%), Дніпропетровській (31%), Рівненській (31%) та Житомирській (30%) областях, а найнижчий – в Черкаській (25%), Миколаївській (24%), Закарпатській (23%), Івано-Франківській (23%) та Кіровоградській (21%) областях. Висновок про певну концентрацію неформального сектору в певній частині України важко зробити, адже показники дуже розсіяні.

У розрізі галузей, як зазначають експерти Економічної Експертної Платформи, саме через війну і зменшення контролю суттєво зросла частка підпільної горілки, сигарет, палива. У динаміці по роках у нафтогазовій галузі спостерігалася зменшувальна тенденція у частці неформального сектору, з 27% у 2020 році до 11% у 2022 році, далі до 9% у першому кварталі 2023 року, та до 6% у другому кварталі того ж року. Проте, у третьому кварталі 2023 року відбувся зріст до 12%. У тютюновій галузі спостерігалися різні тенденції: у 2022 році частка неформального сектору склала близько 20%, зростаючи в середньому до 23% у першому кварталі 2023 року, але зменшившись до 18% у другому кварталі того ж року та до 13% у третьому кварталі. У сфері алкогольної продукції неформальна частка останніми роками демонструвала знижувальний тренд, але у 2022 році зросла до 37% (порівняно з 34% у 2021 році), переважно за рахунок впливу війни. У другому кварталі 2023 року вона збільшилася до 40%, але знову зменшилася до 30% у третьому кварталі [40].

Отже, рівень тіньової економіки за останнє десятиріччя згідно з розрахунками Міністерства Економіки України зберігається на рівні близькому до 30%. За розрахунками Світового банку Україна є одним з лідерів за рівнем неформальної економіки серед країн світу, що обумовлено порівняно низьким економічним розвитком та значним фіскальним тиском. У регіональному розрізі найвищий рівень тіньової економіки спостерігається в Києві.

2.2 Аналіз стану неформальної зайнятості в Україні

Павленко (2019) на основі аналізу тенденцій ринку праці констатує, що неформальна зайнятість та рівень безробіття – два прямо пов’язаних показники [41]. В свою чергу темпи розвитку національної економіки обернено пов’язані з рівнем безробіття, а отже й з неформальною зайнятістю та тіньовим сектором економіки. На рис. 2.2.1 зображена динаміка цих показників з 2010 по 2023 роки.

Рисунок 2.4. Зв’язок приросту ВВП, рівня тіньової економіки та рівня безробіття в Україні з прогнозованим періодом, 2010-2023.

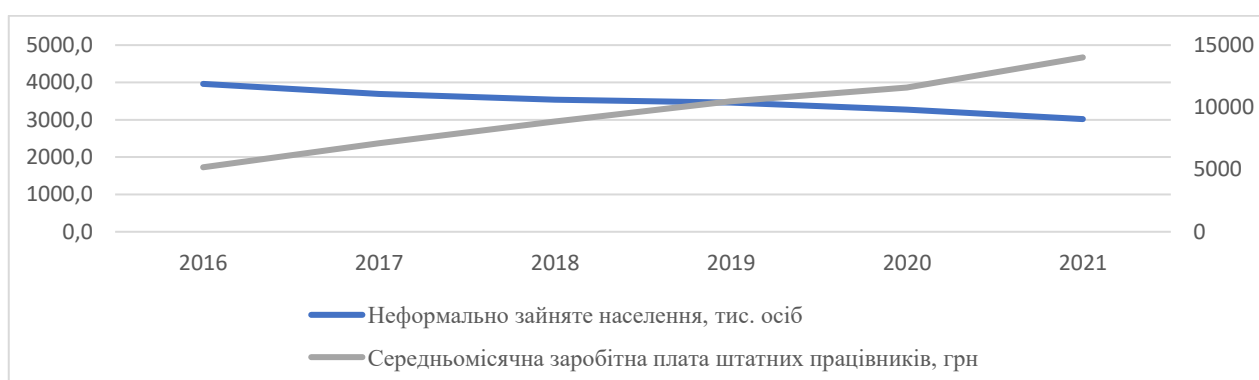
Джерело: сформовано автором на основі даних [42, 43, 44]

Додатково було розраховано прогнозовані значення тіньової економіки для часового проміжку з 2022 по 2023 роки на основі середнього приросту показника за минулі періоди.

З графіку видно, що темпи приросту українського внутрішнього валового продукту (ВВП) на даному часовому проміжку є нестабільним, рівень безробіття має тенденцію до зростання, а рівень тіньової економіки на всьому часовому проміжку майже не змінюється та складає третину ВВП. Це відповідає очікуванням, адже дані свідчать про нестабільне економічне середовище, що є каталізатором до розвитку неформального сектору і зайнятості.

В 2022 році спостерігається значний спад ВВП та приріст рівня безробіття через початок повномасштабної війни, проте в 2023 році ситуація покращується за рахунок впровадження рішень щодо адаптації економіки України до умов повномасштабного вторгнення.

На рисунку 2.5 зображена динаміка середньомісячної заробітної плати та кількості неформально зайнятого населення за даними Державної служби статистики України (ДССУ). На основі моделі REMM (resourceful, evaluative, maximizing man) про раціональність економічного вибору людини [45], припустимо, що чим нижчий рівень заробітної плати в формальному секторі економіки, тим охочіше працівники шукатимуть альтернативні та джерела доходу в неформальному секторі економіки та навпаки. Даний зв'язок підтверджує розрахований коефіцієнт кореляції у розмірі -99% , що свідчить про дуже щільний обернений зв'язок між кількістю неформально зайнятого населення та рівень середньомісячної заробітної плати.

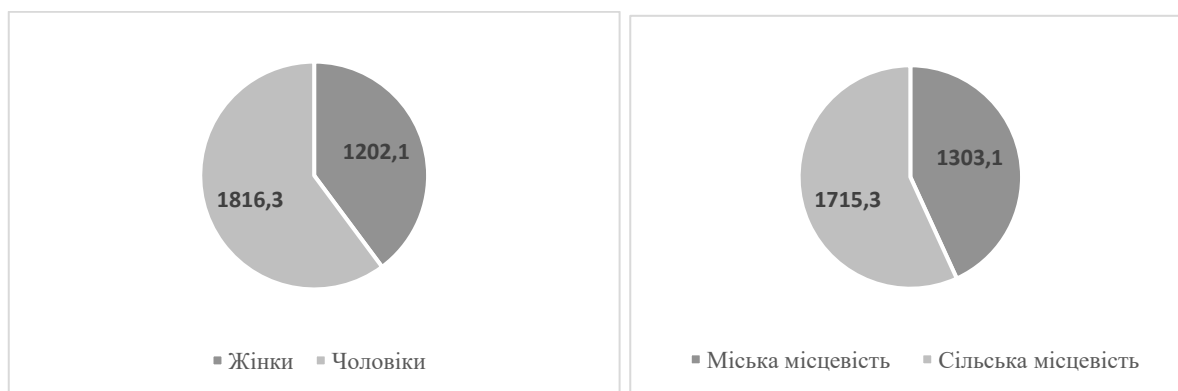

Рисунок 2.5. Зв'язок кількості неформально зайнятого населення та рівня середньомісячної заробітної плати в Україні, 2016-2021.

Джерело: сформовано автором на основі даних [46]

Під час війни облік українців, які працюють неофіційно, не здійснюється. Кількість неформально зайнятого населення віком від 15 до 70 років (тобто неформально зайнятої робочої сили) в Україні станом на 2021 рік, згідно з останнім дослідженням ДССУ склала понад 3 мільйони осіб. Частка чоловіків складає 60%, а жінок – 40% від загальної кількості (рисунок 2.6). За типом місцевості

неформальна зайнятість переважає в сільській місцевості (57%). Отже, можна зробити узагальнене припущення, що більшою мірою неформально зайнятими є чоловіки з походженням з сільської місцевості.

Рисунок 2.6. Неформально зайняте населення 15-70 років за статтю, типом місцевості, 2021.

Джерело: сформовано автором на основі даних [46]

У столиці України КМДА продовжує відслідковувати ситуацію на місцевому ринку праці. Протягом періоду з січня по квітень 2023 року на реєстрації в службі зайнятості столиці перебувало 12,2 тисячі безробітних осіб. На 1 травня 2023 року залишилося зареєстровано 3,3 тисячі безробітних. За розподілом за статтю: серед загальної кількості зареєстрованих безробітних чоловіки становили 0,9 тисячі осіб (або 27%), тоді як жінки – 2,4 тисячі осіб (або 73%). За рівнем освіти: 71% зареєстрованих безробітних мали вищу освіту, 14% – професійно-технічну, і 15% – загальну середню освіту. Теоретично, 29% безробітних без вищої освіти можуть бути учасниками неформального сектору, адже згідно з характеристикам неформального сектору його працівники є низько кваліфікованою робочою силою [47].

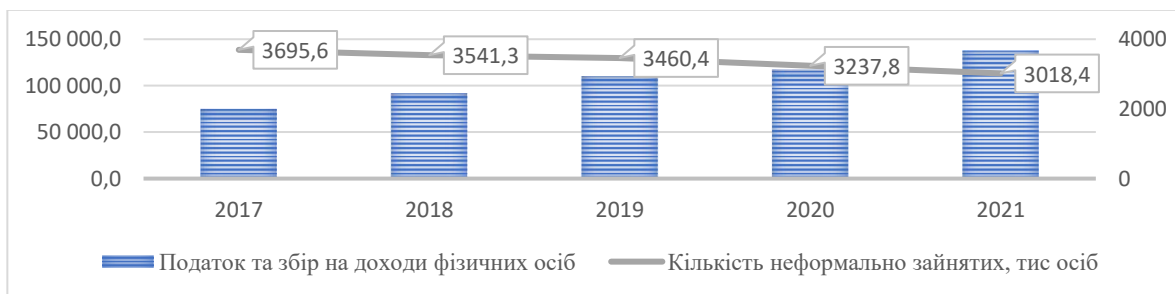
Згідно з останнім дослідженням ДССУ від 2021 року, найбільше неформально зайнятого населення у регіональному розрізі зафіксовано в Одеській, Миколаївській, Дніпропетровській та Вінницькій областях. Найменшим даний показник є для Київської, Кіровоградської, Луганської та Чернігівської (рис. 2.7) областей [46].

Рисунок 2.7. Неформально зайняте населення 15-70 років у розрізі регіонів України, 2021.

Джерело: сформовано автором на основі даних [46]

На рисунку 2.8 прослідковується статистичне підтвердження до теоретичної характеристики неформальної економіки про те, що зі збільшенням кількості неформально зайнятого населення зменшується кількість податкових надходжень в державний бюджет. Відповідно на графіку видно обернений зв'язок між даними. Ставка податку на доходи фізичних осіб протягом всього часового проміжку залишалась стабільною на рівні 18%. До того ж, коефіцієнт кореляції між цими показниками дорівнює -97% , що ще раз підтверджує сильний обернений зв'язок між ними.

Рисунок 2.8. Зв'язок між податковими надходженнями та кількістю неформально зайнятих 2017-2021.

Джерело: сформовано автором на основі даних [42, 46]

З листопада 2020 року по травень 2021 року здійснювалось дослідження, що включало опитування неформально зайнятих осіб в Україні (рис. 2.9) [48]. Згідно з результатами дослідження неофіційне працевлаштування найчастіше спостерігається у таких сферах, як торгівля, будівництво, послуги краси та спорту, готельно-ресторанний бізнес, а також допомога у побуті. Згідно з даними ДССУ, це також розповсюджено у сільському, лісовому та рибному господарствах. Неофіційне працевлаштування широко представлене у секторі малого та середнього бізнесу, в меншій мірі у великому бізнесі, а практично відсутнє або дуже рідко зустрічається у громадських і комунальних сферах (головним чином у формі строкових цивільно-правових угод) [48].

Рисунок 2.9. Неофіційно та офіційно працевлаштовану у розрізі секторів економіки, 2021.

Джерело: сформовано автором на основі даних [48]

Вторгнення Росії в Україну спричинило значний відтік робочої сили закордон та виникнення міграційної кризи. Значна частина жінок-іммігранток з України має високий рівень освіти та проявляє активний та інноваційний підхід до життя. За даними УВКБ ООН, 87% мігрантів у структурі української міграції складають жінки з дітьми, а 65% - жінки працездатного віку від 18 до 59 років. Приблизно 70% іммігрантів мають вищу освіту [49]. Починаючи з кінця лютого 2022 року, Україна

знала втрат у розмірі 5,5 мільйонів людей працездатного віку, що становить трохи більше 30% загальної робочої сили. До вибуху конфлікту кількість працездатних громадян України складала 17,4 мільйона осіб, серед яких було 8,3 мільйона жінок та 9,1 мільйона чоловіків. На початок 2023 року за межами країни перебували 4,6 мільйона українців, з яких 3,2 мільйона – жінки працездатного віку [50]. Дане явище спричинило колапс на ринку праці, а як відомо дисбаланс на ринку праці є каталізатором до розширення неформальної економіки.

За оцінками Державної служби зайнятості України, станом на березень 2023 року близько 3 мільйонів осіб працювали без офіційного оформлення, що становить понад 20% працездатного населення України [51]. Військова агресія, особливо в контексті України, є ще одним важливим чинником, який посилює інші фактори, що сприяють деформалізації зайнятості. Війна спричинила появу нових схем незаконного заробітку, таких як розкрадання гуманітарної допомоги для продажу на чорному ринку. До повномасштабного вторгнення російських військ в Україну військова агресія призвела до підсилення неформальної економіки, яка підживлювалася насамперед контрабандою через кордон з ОРДЛО (Окремі райони Донецької і Луганської областей), що посилювалося зростанням безробіття через переміщення населення із зон конфлікту. Підвищення обсягу неофіційної зайнятості було спричинене вимогою щодо реєстрації чоловіків у військкоматах для офіційного працевлаштування.

Отже, на основі проведеного аналізу було виявлено, що рівень неформальної зайнятості в Україні залежить від показників ринку праці таких як рівень безробіття та середня заробітна плата, а також статистичні дані підтвердили те, що обсяги неформальної зайнятості залежать від приростів економічного розвитку (ВВП) та рівня оподаткування. До неформально зайнятих за статтю здебільшого належать чоловіки, а за походженням – селяни. У регіональному розрізі неформальна зайнятість найбільше сконцентрована на Одещині та на Миколаївщині. У розрізі секторів економіки найбільше неформально зайнятих належить до торгівлі, будівництва, послуг краси та спорту.

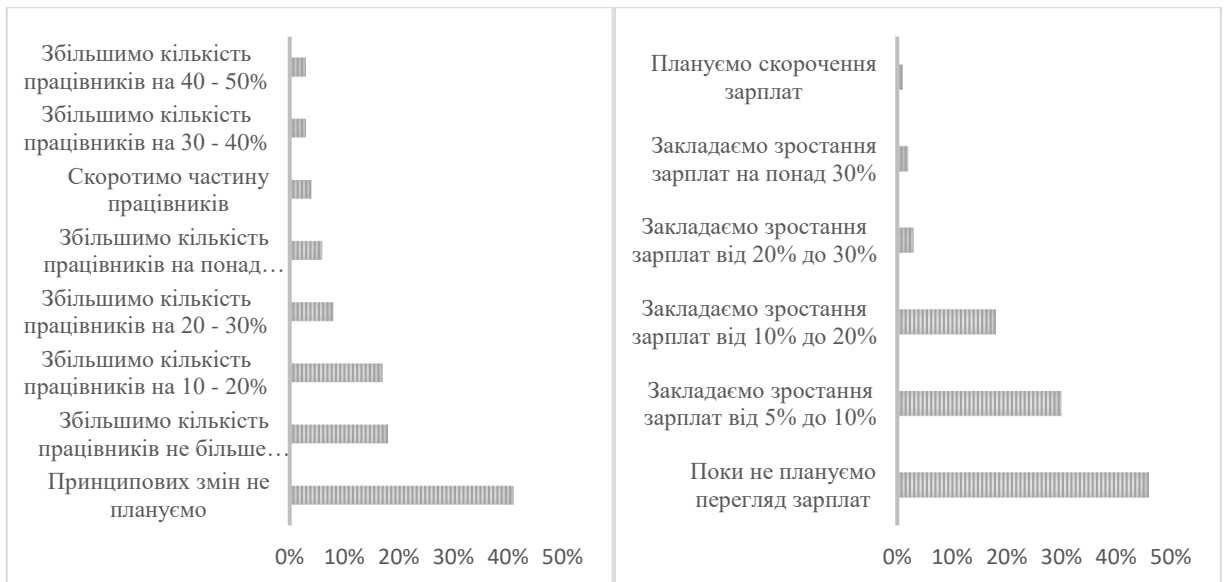
2.3 Основні тренди неформальної економіки в Україні

Основним каталізатором розширення рівня неформальної економіки є погіршення ситуації на офіційному ринку праці та навпаки. Відповідно, в контексті аналізу трендів розвитку неформальної економіки необхідно розглянути тенденції розвитку українського офіційного ринку праці.

На початку повномасштабного вторгнення кількість вакансій на ринку праці різко зменшилася в понад 10 разів, що призвело до збільшення конкуренції серед шукачів на одне місце праці у понад 7 разів. Проте станом на початку 2023 року ситуація змінилась на протилежну. У результаті у 2023 році більшість роботодавців стали стикається з дефіцитом кадрів через нерівномірне відновлення ринку праці як у географічному, так і галузевому аспектах [52].

В першому кварталі 2024 року підприємства продовжували відзначати зростання дефіциту як серед кваліфікованих, так і серед некваліфікованих працівників. Для розв'язання цієї проблеми роботодавці активно звертаються до груп населення, які раніше не були активно залучені до ринку праці. Наприклад, за даними work.ua, кількість вакансій для ветеранів зросла в три рази між січнем 2022 та січнем 2024 року; для пенсіонерів – у два рази; для людей з інвалідністю – на 22% [53].

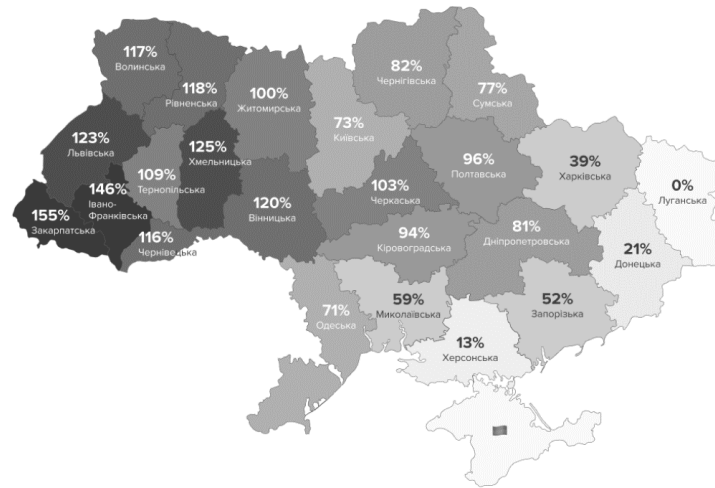
Згідно з опитуванням Work.ua (найбільшої української онлайн-порталу з пошуку роботи та надання вакансій) про плани роботодавців на збільшення штату працівників у 2024 році (рис. 2.10), 41% з них не планує принципових змін стосовно кількості працівників, проте 55% опитаних планують збільшувати штат. Також 53% опитаних роботодавців планують підвищувати зарплату для своїх працівників. З даних результатів опитування можна зробити висновок, що на ринку праці збільшиться кількість робочих місць та рівень заробітної плати, що однозначно вплине на притік робочої сили на формальний ринок праці, відповідно й на скорочення неформального сектору економіки [52].

Рисунок 2.10. Результати опитування роботодавців, 2024.

Джерело: сформовано автором на основі даних [52]

Внаслідок внутрішньої релокації бізнесу через війну, найбільший зріст кількості робочих місць в січні 2024 в порівнянні до лютого 2022 року, згідно з даними Work.ua (рис. 2.11), зафіксований у Закарпатській (155%), Івано-Франківській (146%), Хмельницькій (125%) та Чернівецькій (116%) областях. Дві третини всіх пропозицій все ще фокусуються у Київській, Дніпропетровській, Львівській, Одеській та Харківській областях, але їх кількість майже залишається незмінною. Через такий дисбаланс відновлення офіційного ринку праці, ймовірно є те, що неформальний сектор алокується на сході України, а на заході його частка навпаки зменшиться в порівнянні до розподілу на початку повномасштабного вторгнення.

Рисунок 2.11. Відновлення ринку праці України у січні 2024 року в порівнянні до лютого 2022 року.

Джерело: сформовано автором на основі даних [54]

Доходи населення поступово зростають за підтримки соціальних виплат, виплат військовослужбовцям і відновлення економічної активності. Це в свою чергу сприяє поступовому покращенню зарплат у приватному секторі. Проте загалом фінансовий стан домогосподарств залишається складним: згідно з опитуванням Рейтингу у вересні 2023 року, понад половина опитаних (60%) вважають, що їхнє економічне становище погіршилося за останній рік, лише 4% зазначають про поліпшення [55]. Даний фактор навпаки ж може вплинути на розширення неформального сектору, адже з подальшим погіршенням доходів населення, працівники будуть змушені шукати альтернативні джерела доходу, зокрема й звертатимуться до незадекларованої зайнятості.

Особливою популярністю у 2023-2024 роках відзначались зайнятість на цифрових платформах, основною діяльністю на яких є виконання мікро завдань. Як правило, така робота не вимагає високого рівня кваліфікації і зазвичай має низьку оплату. Результати дослідження Міжнародного бюро праці "Зайнятість через цифрові платформи в Україні" свідчать про значні соціальні та економічні ризики для працівників, які працюють за такими умовами. Серед цих ризиків варто відзначити: негарантовану оплату виконаної роботи, неофіційну зайнятість,

відсутність соціального захисту та низький рівень охорони праці. Головною загрозою є відсутність або низький рівень соціального захисту для тих, хто працевлаштований через цифрові платформи. Ці працівники мають особисто забезпечувати собі та своїй родині соціальні гарантії. За низької оплати таке самостійне забезпечення стає неможливим, що призводить до погіршення якості людського потенціалу та уповільнення відтворення людських ресурсів [56].

З початку серпня 2023 податкове законодавство зазнало значних змін та значно посилилось. Зокрема, фізичні особи підприємці повертаються до довоєнної ставки податку, а бізнес очікує проведення податкових перевірок. Крім того, внутрішньо переміщеним особам припиняться виплати, а для поповнення карток через термінал буде потрібне підтвердження за номером телефону. Також з 1 серпня 2023 року податкова служба матиме можливість перевіряти бізнеси, що діють у таких сферах: виробництво та/або продаж алкоголю та тютюнових виробів; організація та проведення азартних ігор; надання фінансових та платіжних послуг. Для фізичних осіб підприємців третьої групи скасовується пільгова ставка оподаткування. Замість оподаткування за ставкою 2% від обороту їм доведеться сплачувати 5%, як це було до початку повномасштабного вторгнення [57]. Такі зміни у податковому законодавстві можуть мати двобічний ефект на неформальну економіку. З одного боку посилення податкового контролю ускладнить можливості неформального бізнесу до ухиляння від сплати податків та змусить вигадувати нові схеми обходу державних органів моніторингу, що може вплинути на зріст «тіньового» податку а також збільшити витрати підприємств на впровадження таких схем. Проте з іншого боку посилюється податкове навантаження у вже важких економічних умовах воєнного стану. В такому випадку підприємства заради утримання прибутковості можуть проігнорувати посилення податкового контролю, та розцінити його менш коштовним у порівнянні з супутніми витратами переходу в неформальний сектор. До того, ж посилення моніторингу з боку державних органів може мати і негативний ефект на рішення підприємств щодо вибору між формальним та неформальним економічними секторами.

Отже, не зважаючи на позитивні сигнали щодо відновлення формального ринку праці України у воєнний умовах в порівнянні до початку повномасштабного вторгнення, все одно рівень неформальної економіки не сигналізує про зниження в першу чергу через важкі економічні умови, міграційну кризу та посилення податкового навантаження.

РОЗДІЛ 3. ДИНАМІКА РОЗВИТКУ НЕФОРМАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК МАКРОЕКОНОМІЧНИМИ ПОКАЗНИКАМИ

3.1 Обґрунтування моделі та характеристика інформаційної бази

У попередніх розділах було наведено переконливі докази того, що існує низка показників, які характеризують ступінь розвитку неформальної економіки та її вагомість у розрізі національної. В даному розділі було проведено дослідження як на рівень неформальної економіки впливають базові макроекономічні показники (а саме обсяг ВВП та показники ринку праці).

Проблемою дослідження є оцінка впливу макроекономічних показників на рівень неформальної економіки в Україні. Аналіз проведено за допомогою багатofакторної регресійної моделі.

В теоретичному розділі було описано те, що тіньова економіка є підмножиною неформальної економіки. В цілях даного дослідження було розраховано рівень тіньової економіки згідно з «Методичними рекомендаціями розрахунку рівня тіньової економіки» Міністерства економіки України. На жаль, в українській практиці поки немає офіційно затверджених вказівок щодо розрахунку обсягу неформального сектору (зокрема й через хиткість термінологічної бази), тому за даних умов такий показник як тіньова економіка найбільш наближеним до необхідного. Обраний метод розрахунку не є часто використовуваним та не гарантує максимальної точності отриманих результатів. Зважаючи на це, обраний рівень впевненості для майбутньої моделі дорівнює 90%.

Було обрано розрахунок рівня тіньової економіки за монетарним методом, а саме за методом Гутманна. Обчислення рівня тіньової економіки за монетарним методом полягає у визначенні тенденції зміни співвідношення обсягу готівки до банківських депозитів у періоді, що аналізується, до базового періоду (t_0), за який прийнято 1991 рік. Даний метод максимально описує основну характеристику

неформальної економіки: великий обсяг готівкових операцій. У 1991 році рівень тіньової економіки був незначним та в межах розрахунків припускається, що у цьому році рівень тіньової економіки дорівнює нулю [34]. Також припускається, що [34]:

- при здійсненні суб'єктами господарювання і населенням незареєстрованої економічної діяльності розрахунки проводяться з використанням готівки, що зумовлює збільшення попиту на готівку в обігу, що обертається поза банками;
- швидкість обігу готівкових коштів як в офіційній, так і в тіньовій економіці однакова.

Рівень тіньової економіки за методом Гутманна в періоді, що аналізується ($T_{\text{мГ } t}$), розраховується за такою формулою [34]:

$$T_{\text{мГ } t} = \frac{1-f_t}{f_{t-1}}, \quad (3.1)$$

де f_t – показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату в періоді, що аналізується;

f_{t-1} – показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату в аналогічному періоді попереднього року.

Показник відношення обсягу депозитів до грошового агрегату M_2 (f) у зазначених періодах розраховується за такою формулою [34]:

$$f = \frac{\frac{D}{M_2}}{\frac{D_{t_0}}{M_{2t_0}}} = \frac{\frac{M_2 - M_0}{M_2}}{\frac{M_{2t_0} - M_{0t_0}}{M_{2t_0}}}, \quad (3.2)$$

де M_2 – грошова маса у відповідному періоді (млн. гривень);

D – банківські депозити у відповідному періоді (млн. гривень);

M_0 – гроші поза банками у відповідному періоді (млн. гривень);

t_0 – базовий період, за який прийнято 1991 рік.

За методом Гутманна скорочення відношення обсягу депозитів до грошового агрегату M_2 у періоді, що аналізується, є свідченням тенденції збільшення рівня тіньової економіки.

Для тестування було сформовано відповідні гіпотези:

1. Зростання ВВП призводить до зниження рівня тіньової економіки. Згідно з висновками МОП, частка неформального сектору є найбільшою в країнах з недостатньо розвинутими національними економіками, а отже чим більш економічно розвинута країна, тим меншим є неформальний сектор, відповідно й тіньова економіка.

2. Зростання кількості безробітних призводить до розширення тіньового сектору. Як відомо, неформально працевлаштовані співробітники не мають трудових договорів та соціального захисту та є «невидимими» для офіційних органів. Відповідно для офіційних органів такі співробітники є безробітними. Отже, існує ймовірність того, що збільшення кількості безробітних вказує на перетік робочої сили в неформальний сектор.

3. Зростання заробітної плати на офіційному ринку праці впливає на скорочення тіньового сектору. Дане припущення сформоване базуючись на психологічному аспекті, адже збільшення зарплати мотивує співробітників повернутись на задекларовані робочі місця.

Характеристика інформаційної бази для моделювання:

1. Залежна змінна: Рівень тіньової економіки (SHADOW_ECONOMY). Рівень тіньової економіки був розрахований на помісячних даних обсягу депозитів, M_0 та M_2 , а потім агрегований до кварталних даних.

Одиниці виміру: відсотки.

Часовий проміжок: 1 квартал 2006 року – 3 квартал 2020 року (59 спостережень).

2. Незалежна змінна №1: Кількість безробітних (UNEMPLOYED_PPL).

Одиниці виміру: особи.

Часовий проміжок: 1 квартал 2006 року – 3 квартал 2020 року (59 спостережень).

3. Незалежна змінна №2: ВВП (GDP_UAH).

Одиниці виміру: гривні.

Часовий проміжок: 1 квартал 2006 року – 3 квартал 2020 року (59 спостережень).

4. Незалежна змінна №3: Індекс реальної заробітної плати (REAL_SALARY_INDEX).

Одиниці виміру: відсотки.

Часовий проміжок: 1 квартал 2006 року – 3 квартал 2020 року (59 спостережень).

В ході дослідження модель була додатково специфікована модель шляхом логарифмування, адже всі змінні знаходяться в різних одиницях виміру. Таким чином загальне регресійне рівняння має такий вигляд:

$$\text{LOG}(\text{SHADOW\_ECONOMY}) = C(1)*\text{LOG}(\text{GDP\_UAH}) + C(2)*\text{LOG}(\text{REAL\_SALARY\_INDEX}) + C(3)*\text{LOG}(\text{UNEMPLOYED\_PPL}) + C(4),$$

(3.3)

де $C(1-4)$ – коефіцієнти багатofакторної регресії.

3.2 Аналіз результатів розрахунків та діагностика моделі

Проведення аналізу впливу незалежних змінних на залежні проводиться за допомогою пакету E-Views. Отримано результати, зображені на рисунку 3.1.

Dependent Variable: LOG(SHADOW_ECONOMY)
 Method: Least Squares
 Date: 04/08/24 Time: 21:49
 Sample (adjusted): 2006Q1 2020Q3
 Included observations: 59 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOG(GDP_UAH)	-0.211006	0.030338	-6.955069	0.0000
LOG(UNEMPLOYED_PPL)	0.658203	0.207697	3.169052	0.0025
LOG(REAL_SALARY_INDEX)	-0.672672	0.177940	-3.780324	0.0004
C	-5.638158	3.165134	-1.781333	0.0804
R-squared	0.615991	Mean dependent var	-1.881645	
Adjusted R-squared	0.595045	S.D. dependent var	0.223597	
S.E. of regression	0.142288	Akaike info criterion	-0.996534	
Sum squared resid	1.113528	Schwarz criterion	-0.855684	
Log likelihood	33.39775	Hannan-Quinn criter.	-0.941552	
F-statistic	29.40858	Durbin-Watson stat	1.549295	
Prob(F-statistic)	0.000000			

Рисунок 3.1. Початкові результати та коефіцієнти регресійної моделі.

Джерело: сформовано автором в застосунку EViews

Загальний вигляд регресійного рівняння з розрахованими коефіцієнтами:

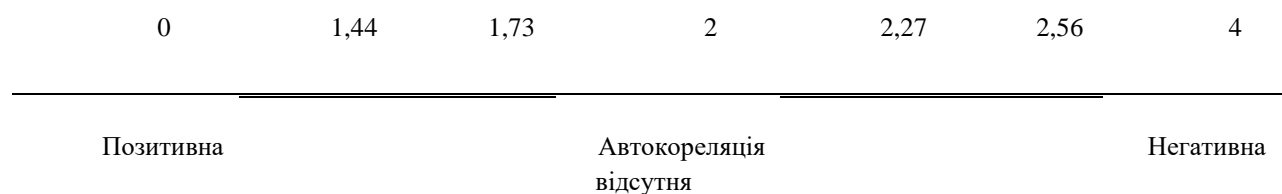
$$\text{LOG}(\text{SHADOW\_ECONOMY}) = -0,21 * \text{LOG}(\text{GDP\_UAH}) - 0,67 * \text{LOG}(\text{REAL\_SALARY\_INDEX}) + 0,65 * \text{LOG}(\text{UNEMPLOYED\_PPL}) - 5,64, \quad (3.4)$$

За результатами початкової моделі можна зробити висновок, що всі коефіцієнти є значущими, адже ймовірність помилитись при відкиданні нульової гіпотези про незначущість коефіцієнтів менша 10% (а це задовольняє наш інтервал довіри в 90%), на що вказують значення P-Values (колонка Prob.). Для перевірки адекватності також використовується F-статистика Фішера, яка демонструє вірність припущення про те, що всі коефіцієнти регресійного рівняння одночасно не є нулями. Тобто всі включені в модель фактори мають вплив на рівень тіньової економіки.

Значення зваженого коефіцієнту детермінації дорівнює 62%, що вказує на те, що варіація незалежних змінних на 62% описує варіацію залежних змінних. Коефіцієнт перетину дорівнює -5,64.

Перед інтерпретацією результатів та перевірки гіпотез на справдження необхідно продіагностувати модель на її репрезентативність.

Перевірку на автокореляцію було здійснено за допомогою тесту Дарбіна-Ватсона. З рис. 3.1 значення статистики Дарбіна-Ватсона пакету E-Views = 1,549295. Графік зон автокореляційного зв'язку зображено на рисунку 3.2

Рисунок 3.2. Початкові результати та коефіцієнти регресійної моделі.

Джерело: сформовано автором на основі [58]

Оскільки $1,44 < 1,549295 < 1,73$, значення статистики Дарбіна-Ватсона для даної моделі входить в зону невизначеності, що не дозволяє зробити точних висновків. Вважають, що у таких випадках має місце автокореляція.

Щоб усунути автокореляцію потрібно використати метод найменших квадратів. Для цього використовується вибірковий коефіцієнт кореляції залишків методу найменших квадратів як оцінку параметра ρ :

$$\hat{\rho} = 1 - \frac{d}{2}, \quad (3.5)$$

де d – статистика Дарбіна-Ватсона.

Далі за формулами таблиці нижче, в яких параметр ρ замінено його оцінкою $\hat{\rho}$, знаходимо нові значення змінних.

Таблиця 3.1. Формули для застосування методу найменших квадратів.

$y_1^* = y_1 \sqrt{1 - \rho^2}$	$x_{11}^* = x_{11} \sqrt{1 - \rho^2}$	$x_{21}^* = x_{21} \sqrt{1 - \rho^2}$	$x_{21}^* = x_{21} \sqrt{1 - \rho^2}$
$y_i^* = y_i - \rho y_{i-1}$	$x_{1i}^* = x_{1i} - \rho x_{1i-1}$	$x_{2i}^* = x_{2i} - \rho x_{2i-1}$	$x_{2i}^* = x_{2i} - \rho x_{2i-1}$

Джерело: сформовано автором на основі (18)

Отже, знаходимо значення параметра ρ : 0.225353. Далі створюємо нові змінні за формулами з, які ми записуємо в командному рядку EViews та створюємо програму (рисунок 3.3).

```
Run Print Save SaveAs Cut Copy Paste InsertTxt Find Replace Wrap+/- LineNum+/-
series shadow_economy_new=shadow_economy-shadow_economy(-1)*0.225353
shadow_economy_new(1)=sqr(1-0.225353^2)*shadow_economy(1)
series real_salary_index_new=real_salary_index-real_salary_index(-1)*0.225353
real_salary_index_new(1)=sqr(1-0.225353^2)*real_salary_index(1)
series gdp_uah_new=gdp_uah-gdp_uah(-1)*0.225353
gdp_uah_new(1)=sqr(1-0.225353^2)*gdp_uah(1)
series unemployed__ppl_new=unemployed__ppl-unemployed__ppl(-1)*0.225353
unemployed__ppl_new(1)=sqr(1-0.225353^2)*unemployed__ppl(1)
```

Рисунок 3.3. Програма усунення автокореляції.

Джерело: сформовано автором в застосунку EViews

На основі нових даних будуємо нову регресійну модель, враховуючи специфікацію моделі. Оцінена регресія за перетвореними даними зображена на рис. 3.4.

Dependent Variable: LOG(SHADOW_ECONOMY_NEW)
 Method: Least Squares
 Date: 04/08/24 Time: 22:03
 Sample (adjusted): 2006Q1 2020Q3
 Included observations: 59 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LOG(GDP_UAH_NEW)	-0.211802	0.033922	-6.243872	0.0000
LOG(REAL_SALARY_INDEX_NE...)	-0.597589	0.181358	-3.295081	0.0017
LOG(UNEMPLOYED_PPL_NEW)	0.635679	0.208944	3.042341	0.0036
C	-5.460569	3.222604	-1.694458	0.0958

R-squared	0.561933	Mean dependent var	-2.020407
Adjusted R-squared	0.538038	S.D. dependent var	0.231464
S.E. of regression	0.157321	Akaike info criterion	-0.795670
Sum squared resid	1.361241	Schwarz criterion	-0.654820
Log likelihood	27.47227	Hannan-Quinn criter.	-0.740688
F-statistic	23.51717	Durbin-Watson stat	1.827014
Prob(F-statistic)	0.000000		

Рисунок 3.4. Оновлені результати та коефіцієнти регресійної моделі.

Джерело: сформовано автором в застосунку EViews

Тепер значення статистики Дарбіна-Ватсона дорівнює 1.827014, що потрапляє у діапазон відсутності автокореляції ($1,73 < 1,827014 < 2,27$). До того ж, скориставшись критерієм Дарбіна-Ватсона і переконавшись, що автокореляція відсутня можна зробити висновок, що модель дійсно правильно специфікована.

Загальний вигляд оновленого регресійного рівняння з розрахованими коефіцієнтами:

$$\begin{aligned} \text{LOG(SHADOW\_ECONOMY\_NEW)} = & -0,21 \cdot \text{LOG(GDP\_UAH\_NEW)} - \\ & 0,59 \cdot \text{LOG(REAL\_SALARY\_INDEX\_NEW)} + \\ & 0,35 \cdot \text{LOG(UNEMPLOYED\_PPL\_NEW)} - 5,46, \end{aligned} \quad (3,6)$$

Значення зваженого коефіцієнту детермінації майже не змінилось (53,8%), що вказує на те, що варіація незалежних змінних на 54% описує варіацію залежних змінних, а отже прогноз на 54% є точним. Вважається, що чим точнішим є прогноз,

тим кращою є побудована модель, але в даному випадку не варто було очікувати на високу точність прогнозу за рахунок теоретичності розрахунків залежної змінної. У попередніх розділах роботи було описано, що таке явище як неформальна економіка є досить розмитим в науковій літературі та характеризується варіацією підходів до його тлумачення та обчислення, а його оцінки приблизні та неточні. Відповідно рівень отриманого коефіцієнту детермінації є очікуваним. Коефіцієнт перетину дорівнює -5,46. Всі оновлені коефіцієнти при змінних є значущими, адже значення P-Values менші за 0,1.

Перевірка на гетероскадастичність

Перевірка проводиться за допомогою теста Бреуша-Годфрі, результати якого відображені на рис. 3.5.

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey				
F-statistic	0.599760	Prob. F(3,55)	0.6179	
Obs*R-squared	1.868993	Prob. Chi-Square(3)	0.6000	
Scaled explained SS	1.596360	Prob. Chi-Square(3)	0.6602	
Test Equation:				
Dependent Variable: RESID^2				
Method: Least Squares				
Date: 04/08/24 Time: 21:56				
Sample: 2006Q1 2020Q3				
Included observations: 59				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	-0.719061	0.675343	-1.064734	0.2916
LOG(GDP__UAH_NEW)	0.000105	0.007109	0.014715	0.9883
LOG(REAL_SALARY_INDEX_NE...)	-0.008323	0.038006	-0.218989	0.8275
LOG(UNEMPLOYED__PPL_NEW)	0.052060	0.043787	1.188930	0.2396

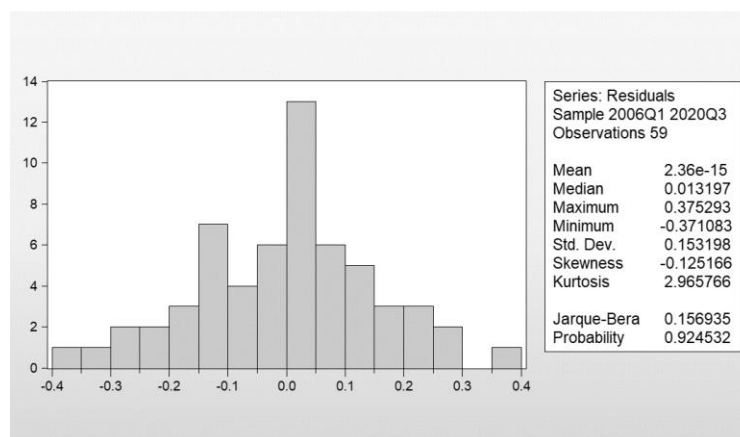
Рисунок 3.5. Тест Бреуша-Годфрі.

Джерело: сформовано автором в застосунку EViews

Отримані результати перевірки за тестом Вайта свідчать про відсутність гетероскедастичності в даній моделі (P-Values вищі 10%). Тобто не можна відкинути нульову гіпотезу про те, що модель гомоскедастична, а отже вона такою і є.

Перевірка на нормальність розподілу

Для оцінки залишків на відповідність нормальному розподілу було використано тест Жарга-Бера, де нульовою гіпотезою є нормальний розподіл залишків моделі. Результат тесту наведено на рисунку 3.6.

Рисунок 3.6. Тест Жарга-Бера.

Джерело: сформовано автором в застосунку EViews

Ймовірність помилитися при відхиленні нульової гіпотези дорівнює 92%, тому немає підстав відхиляти гіпотезу про нормальність розподілу залишків моделі. Отже, розподіл залишків – нормальний, що є винятковим для економічних моделей.

Перевірка на мультиколінеарність

Аналізуючи коефіцієнти кореляції (рис. 3.7) можна зробити висновок, що прямі або обернені сильні зв'язки між незалежними змінними відсутні, тобто відсутня проблема мультиколінеарності.

Correlation				
	GDP_UAH...	REAL_SAL...	SHADOW_...	UNEMPLO...
GDP_UAH_NEW	1.000000	0.021088	-0.558080	-0.213467
REAL_SALARY_INDEX_...	0.021088	1.000000	-0.340089	-0.282584
SHADOW_ECONOMY_N...	-0.558080	-0.340089	1.000000	0.511484
UNEMPLOYED_PPL_N...	-0.213467	-0.282584	0.511484	1.000000

Рисунок 3.7. Матриця кореляції змінних.

Джерело: сформовано автором в застосунку EViews

Отже, побудована модель відповідає усім класичним економетричним припущенням, а значить вона є коректною та її можна використовувати для відображення правильної інтерпретації сили і напрямів впливу факторів на досліджувану залежну змінну.

Інтерпретація результатів регресії:

1. При зростанні обсягу ВВП на 1%, рівень тіньової економіки зменшується 0,21%. Отже, перша гіпотеза справджується.
2. При зростанні індексу заробітної плати на 1%, рівень тіньової економіки зменшується 0,59%. Отже, друга гіпотеза справджується.
3. При зростанні кількості безробітних на 1%, рівень тіньової економіки збільшується на 0,63%. Отже, третя гіпотеза справджується.

3.3 Рекомендації щодо зменшення частки неформального сектору в українській економіці

Рекомендації Міністерству економіки України:

1. Результати побудованої багатофакторної регресії в першу чергу підтверджують вагомість впливу ситуації на ринку праці на неформальну економіку, що також підтверджує інформацію викладену в розділі з оглядом наукової літератури. Державі необхідно інвестувати у **розвиток інфраструктури на ринку праці**, стимулювати попит та пропозицію, оперативно реагувати на виникнення нестихійних вад ринку та усувати їх, сприяти його адаптації до зовнішньоекономічних шоків.
2. В першу чергу задля боротьби з проблемою поширення неформальної економіки необхідно налагодити методи її вимірювання на законодавчому рівні. Міністерство економіки України відслідковує лише рівень тіньової економіки, а з

початку повномасштабного вторгнення призупинила розрахунки даного показника. Тому для того, щоб побороти проблему необхідно наблизитись до точних значень її розміру. **Необхідно розрізнити терміни тіньової та неформальної економіки на державному рівні та запровадити методологію розрахунку неформальної економіки**, засновану на досвіді інших країн або Світового Банку.

3. Неформальна економіка є невід'ємною частиною економіки будь якого ступеню розвитку. Вона зростає у кризові економічні періоди та знижується під час економічного піднесення. Дану тезу зокрема і підтверджують результати побудованої моделі: при зростанні ВВП знижується рівень тіні в економіці та навпаки. Українська економіка постійно знаходилась в хиткому стані за рахунок історичних факторів, прогалин в регулюванні, зовнішніх шоків тощо. Станом на зараз країна знаходиться в стані повномасштабної війни, що значно впливає на загальну економічну ситуація і відповідно на рівень неформальної економіки. Відбувся значний відтік робочої сили закордон, значна частина населення позбулась робочих місць та була змушена шукати альтернативні джерела доходу, підприємства зазнали вагомих збитків. У контексті повоєнної адаптації перераховані наслідки є далеко не єдиними, проте є одними з найбільш впливових на розширення неформального сектору. В даному випадку рекомендацією є підготовка «підґрунтя» для залучення робочої сили у післявоєнний період шляхом створення нових робочих місць, **розширення соціального пакету, реформування або зменшення податкового навантаження на працівників, якісної координації притоку іноземної повоєнної допомоги**. До того ж, як відомо неформальна економіка характеризується низько кваліфікованими робочими місцями, а післявоєнний період вимагатиме залучення працівників для відбудови української інфраструктури, що сприятиме значному збільшенню робочих місць з відповідними навичками. Тому необхідно **якісно сформувати програми щодо залучення робочої сили на формальний український ринок праці у післявоєнний період** [59].

4. **Рекомендація інвестувати у навчання та підвищення кваліфікації органів моніторингу прозорості діяльності на ринку праці** та застосовувати антикорупційні методи, адже як відомо, в Україні ще й високий рівень корупції, зокрема в державних органах. Також доречно дослідити практику інших країн з приводу владнання даного питання та найкращі методи адаптувати її під українські реалії [60].

5. Для того, щоб покращити ситуацію на ринку праці з офіційним працевлаштуванням, варто **впроваджувати опитування населення з приводу задоволеності працевлаштуванням**, пошуками роботи, роботи державної служби зайнятості, наявності мотивації до роботи тощо. На основі регулярних та якісних опитувань легше ідентифікувати чіткі прогалини процесу офіційного працевлаштування та ринку праці загалом. Також результати опитувань вказуватимуть на стимули мотивації робочої сили до працевлаштування, які можна використати на користь заходів поліпшення офіційної зайнятості.

6. Неформальна економіка характеризується малим підприємництвом. Для того, щоб зацікавити малі підприємства розвиватися в офіційному секторі, варто створити підґрунтя для їх розвитку поза тінню. Необхідно **впроваджувати на регулярній основі інкубатори та акселератори для стартапів, збільшувати грантову допомогу на розвиток, залучати іноземні інвестиції у венчурний капітал**. Також доречно запровадити податкові пільги для малих бізнесів, що тільки розвиваються та не генерують високі доходи.

Рекомендацій Міністерству освіти та науки України:

1. Наступною рекомендацією є **підвищення якості отримання вищої освіти майбутніх кадрів**. Проблематичним є те, що часто випускники вищих навчальних закладів розчаровуються в обраній спеціальності під час отримання вищої освіти або обирають спеціальність навмання. Це призводить до того, що студенти потім не працюють за спеціальністю або не отримують необхідних навичок через низьку якість освіти та хабарництво, через що приєднуються до низько кваліфікованої робочої сили.

2. **Необхідно поширювати практику проходження профорієнтації для абітурієнтів, запроваджувати тренінги та курси для вступників** задля їх кращої мотивації до навчання та надання глибшого розуміння з приводу вибору майбутньої професії.

Рекомендації Міністерству фінансів України:

1. Також необхідно **знизити або оптимізувати податкове навантаження та налагодити бюрократичні процеси на отримання необхідних документів для роботи бізнесу**, зокрема ті, що стосуються реєстрації підприємства. Насправді в даному контексті Україна вже робить успішні кроки, адже до прикладу ФОП можна відкрити віддалено у застосунку «Дія». Проте регулювання даного процесу є недостатнім, адже все одно підприємці неправильно реєструють групи і відповідно недоплачують податки. До того ж, існує «тіньовий податок», що сплачують суб'єкти неформального ринку праці. Якщо максимально оптимізувати податкову систему, то роботодавці та працівники ймовірніше обиратимуть сплачувати білі податки, адже це є більш раціонально [61].

2. Ще однією рекомендацією щодо запобігання розвитку неформального сектору є **перехід на безготівкову економіку**. Так як в неформальній економіці в основному розрахунки відбуваються готівкою, це ускладнить процес обігу грошового ресурсу у даному секторі. Таким чином може навіть ще більше зрости «тіньовий» податок за рахунок складності побудови нових схем невидимих розрахунків стане занадто значним та несуттєвим на фоні офіційних податків [62].

Як відомо, ще одним вагомим фактором розширення неформальної економіки через ухиляння від сплат податків є недовіра до держави. Населення не погоджується генерувати державні надходження через невпевненість у тому, що гроші чесно розподіляться на чинні потреби країни. Тому загальною рекомендацією для всіх державних установ є **відновлення авторитету державних органів в очах населення** за допомогою поширення економічних здобутків у

медіа, публікації якісно прописаних програм по відновленню економіки та їх результатів, звітів по розподілу державних коштів тощо [63].

Отже, зниження рівня неформальної економіки є комплексним питанням, що потребує впровадження дуже різнобічних заходів впливу на його усунення. Повністю позбутися неформального сектору – неможливо, але необхідно регулювати його у межах граничних показників, зокрема й шляхом дотримання вищеписаних рекомендацій.

ВИСНОВКИ

Неформальна економіка – це дуже широке економічне поняття, як термінологічно, так і структурно. За рахунок його розмитості, в науковому просторі існує безліч підходів до його визначення, що де-інде протирічать один одному. Але загалом, для всіх підходів спільними є базові характеристики неформального сектору: готівка як основний засіб розрахунку, незадекларовані прибутки, часто небезпечні умови праці за рахунок відсутності соціального забезпечення.

Існує дві теорії походження неформальної економіки. Одні науковці вважають, що фактично існувала завжди як частина національної економіки, проте було виявлено в 60-х роках двадцятого століття, а інші – що сектор «неформальної економіки» виник як відгук на події, що відбувалися у містах Третього світу, де нестача грошей призводила до надмірної бідності.

Було виявлено, що основним фактором впливу на неформальну економіку є ситуація на ринку праці, зокрема глобалізація, злагодженість бюрократичних процесів на ринку праці, рівень оподаткування, демографічні процеси, довіра до держави економічних суб'єктів. Основними перевагами участі в неформальному секторі зайнятості для працівників та підприємців є можливість займати та створювати інноваційні робочі місця, оминати податкове навантаження та довгі бюрократичні процеси. Основними недоліками є відсутність соціального забезпечення, наявність «тіньового» податку, нижча оплата праці.

Рівень тіньової економіки в Україні за останнє десятиріччя згідно розрахунків Міністерства Економіки України зберігається на рівні близькому до 30%. У регіональному розрізі найбільший рівень тіньової економіки сконцентрований у Києві, на Луганщині та Дніпропетровщині. За розрахунками Світового банку Україна є одним з лідерів за рівнем неформальної економіки (45-49% у 1995-2020 роках) серед країн світу, що обумовлено порівняно низьким економічним розвитком та значним фіскальним тиском. Також українське суспільство є одним з найбільш толерантних у світі до неформальної зайнятості. У контексті прогнозів розвитку неформальної економіки України було розглянуто поточні тренди відновлення

ринку праці після повномасштабного вторгнення 22 лютого 2022 року. Загалом, ринок має позитивну тенденцію до відновлення, але попри це рівень неформальної економіки в першу чергу через важкі економічні умови, міграційну кризу та посилення податкового навантаження не має тенденції до зниження. Військова агресія призвела до підсилення неформальної економіки, яка підживлювалася насамперед контрабандою через кордон з ОРДЛО, а підвищення обсягу неофіційної зайнятості було спричинене вимогою щодо реєстрації чоловіків у військкоматах для офіційного працевлаштування.

Рівень неформальної зайнятості в Україні до 2021 року мав тенденцію до зниження, проте з початком повномасштабної війни даний показник не відслідковується офіційними органами. Міграційна криза, посилення податкових тягарів, важка економічна ситуація та колапси ринку праці дають підставу припускати, що неформальна зайнятість з 2022 року по поточний період лише зростала. За оцінками Державної служби зайнятості України, станом на березень 2023 року близько 3 мільйонів осіб працювали без офіційного оформлення, що становить понад 20% працездатного населення України. До неформально зайнятих за статтю здебільшого належать чоловіки, а за походженням – селяни. У регіональному розрізі неформальна зайнятість найбільше сконцентрована на Одещині та на Миколаївщині.

Для аналізу впливу показників економічного стану України на розвиток тіньової економіки було побудовано багатофакторну регресійну модель, в яку було включено наступні незалежні змінні: рівень ВВП, кількість безробітного населення та індекс реальної заробітної плати. В результаті було виявлено, що при зростанні обсягу ВВП на 1%, рівень тіньової економіки зменшується 0,21%, при зростанні індексу заробітної плати на 1%, рівень тіньової економіки зменшується 0,59%, при зростанні кількості безробітних на 1%, рівень тіньової економіки збільшується на 0,63%. Всі початково сформовані гіпотези справилились.

Основні заходи зменшення частки неформальної економіки в національній повинні бути спрямовані на удосконалення законодавчої бази з приводу тлумачення

та відокремлення даного поняття від суміжних, створення офіційної методології розрахунку даного показника, розвиток інфраструктури ринку праці, розширення соціального пакету, реформування або зменшення податкового навантаження на працівників, якісної координації притоку іноземної повоєнної допомоги, підвищення якості вищої освіти для майбутніх кадрів, впровадження антикорупційні заходів в закладах вищої освіти та державних органів моніторингу, поширення практики проходження профорієнтації для абітурієнтів, перехід на безготівкову економіку, відновлення авторитет державних органів в очах населення, підтримка розвитку стартапів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Portes A., Haller W. Handbook of Economic Sociology, Chapter 18. 2nd ed. Russell Sage Foundation, 403 pp.
2. Неформальна економіка. Green Industry Platform. URL: <https://www.greenindustryplatform.org/uk/themes/informal-economy>.
3. Dell’Anno R. Theories and definitions of the informal economy: A survey. Journal of Economic Surveys Wiley. 2022. P. 1611–1636.
4. Thomas, J. Informal Economic Activity / J. Thomas. – Michigan: The University of Michigan Press, 1992, P. 334.
5. Рейкін В. Неформальна та тіньова економіка: категоріальні відмінності. Галицький економічний вісник. 2013. № 40. С. 67–70.
6. Варга Н. Неформальна зайнятість населення: підходи до розуміння і визначення. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2017. Т. 20, № 6(146). С. 23–27.
7. Daza J. L. Informal Economy, Undeclared Work and Labour Administration. International Labour Office - Geneva. 2005. No. 9. P. 1–67.
8. Гук Н. Зростання видової різноманітності форм зайнятості за пріоритетними напрямками суспільного розвитку. Вісник соціально-економічних досліджень. 2013. № 1(48). С. 347–353.
9. Обелець Т. Концептуальні підходи до визначення неформальної зайнятості. Молодий вчений. 2018. № 6(58). С. 208–214.
10. What is Informal Enterprise. IGI Global. URL: <https://www.igi-global.com/dictionary/informal-enterprise/73700>.
11. Informal economy literature overview / J. L. Losby et al. ISED Consulting and research. 2002. P. 1–43. URL: http://www.kingslow-assoc.com/images/Informal_Economy_Lit_Review.pdf.
12. Муциньська Н. Регіональні особливості зниження рівня тінізації економіки : Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата економічних наук. Харків, 2008.

13. Ткачов М. Формування моделі неформальної економіки. НТУ "Харківський політехнічний інститут" : Міжнар. наукова-практ. конф. присвяч. до 120-річчя Нац. ун-ту «Запорізька політехніка», м. Запоріжжя. 2020. С. 140–142.
14. Пилипова П., Кулікова Н., Орхіменко В. Правові потреби неформально зайнятих працівників в Україні: причини, наслідки, можливі рішення (Резюме дослідження). Громадська спілка "Мережа правового розвитку". 2021. С. 1–8.
15. Riadinska V., Kozachenko O., Ihnatiuk O. Prerequisites for the introduction of modern forms of self-employment of the population and their impact on the country's economy. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2018. Vol. 4, no. 2. P. 209–213.
16. Breman J. A Short History of the Informal Economy. *Global Labour Journal*. 2023. No. 14(1). P. 21–23.
17. Hart K. Formal bureaucracy and the emergent forms of the informal economy. *WIDER Research Paper*. 2005. No. 2005/11. P. 1-16.
18. Нестерпова Д. Передумови розвитку та сутність феномену тіньової економіки. *Гроші, фінанси і кредит*. С. 103–107.
19. Орлик О. Неформальна зайнятість населення як фактор тінізації та економічної небезпеки. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2020. № 1(72). С. 166–176.
20. Онікієнко В., Ємельяненко Л. Вплив наслідків фінансово-економічної кризи на ринок праці України. *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України*. 2010. № 15. С. 21–29.
21. Глобалізація, її причини та наслідки. Дистанційна підтримка освіти школярів - Головна. URL: <https://disted.edu.vn.ua/courses/learn/13904>.
22. Ю.Д. Древаль, А.В. Василик. Глобалізація як фактор розвитку програмних засад міжнародної організації праці. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика: зб. наук. праць*. 2017. № 1 (13). С. 197–204.
23. In the shadows. *The Economist*. URL: <https://www.economist.com/finance-and-economics/2004/06/17/in-the-shadows>.
24. Свіщевський Р. Нестандартні форми зайнятості молоді: реалії та перспективи розвитку в Україні : Магістерська робота. Тернопіль, 2018. 131 с.

25. Обіход О. Нестандартна зайнятість в управлінні сучасними підприємствами. Матеріали конференцій проведених в Житомирській політехніці, м. Житомир. 2017. URL: <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/208.pdf>.

26. Н. І. Варга, Д. М. Афанасьєв. Регулювання неформальної зайнятості в умовах перехідної економіки. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22. № 4. С. 100-106.

27. Sethuraman S., Canagarajah S. Social Protection and the Informal Sector in Developing Countries: Challenges and Opportunities. Social protection discussion paper series, The World Bank. 2001. No. 0130. P. 5–8

28. The informal economy in the EU accession countries: Size, Scope, Trends and Challenges to the Process of EU Enlargement / S. Djankov et al. Center for the Study of Democracy. 2003. P. 23–265.

29. Chen M., Bonner C., Carré F. Organizing informal workers: benefits, challenges and successes. UNDP Human Development Report Office, 2015. 42 p.

30. The informal sector and social protection / J. J. Miti et al. Handbook on social protection systems. P. 389–399.

31. Ведерніков М. Неформальний сектор в структурі національного ринку праці. Вісник Хмельницького національного університету. 2010. Т. 2, № 6. С. 189–192.

32. Логістично-адаптивне та правове управління соціально- економічними процесами: монографія / за заг. ред. В.П. Волкова, Л.А. Горошкової. – Запоріжжя: Запорізький національний університет. 2015. 384 с.

33. Anderson J. H., Gray C. W. Anticorruption in Transition 3. The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank, 2006. 98 p.

34. Про затвердження Методики розрахунку обсягів тіньової економіки : Наказ М-ва економіки України від 27.06.2006 р. № 222 : станом на 17 лют. 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0833-06#Text>

35. Рівень тіньової економіки в Україні перевищив 30% – Мінекономіки. Мінфін - все про фінанси: новини, курси валют, банки. URL: <https://minfin.com.ua/ua/2022/02/10/80801573/>.

36. Informal

Economy

Database. <https://www.worldbank.org/en/research/brief/informal-economy-database>.

URL: <https://www.worldbank.org/en/research/brief/informal-economy-database>.

37. Українська правда. 84% українців вважають, що факти корупції треба оприлюднювати – опитування. Українська правда.

URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/15/7402233/>.

38. Податковий індекс 2023. Ernst and Young, Європейська бізнес асоціація, 2023. 21 с.

39. Веремієнко В. В. Регіональна оцінка тіньової економіки України. Сучасна стратегія управління публічними та приватними фінансами в Україні : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених (м. Київ, 8 лютого 2022 р.) / редкол.: Лук'яненко І. Г., Прімерова О. К. ; Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія". 2022. - С. 17-20.

40. Саварець А., Гетман О. Визначення тіньової частки у підакцизних товарах та її динаміки за III квартал 2023 року. Екон. Експертна Платформа, 2023. 9 с.

41. Павленко Н. В. Неформальна зайнятість населення України. Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства, Вип. 202 «Економічні науки». 2019. С. 131-148.

42. Макроекономічні показники. Національний банк України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/macro-indicators#3>.

43. Валовий внутрішній продукт (2002-2023). Міністерство фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp/>.

44. Рівень безробіття в Україні (2000-2021). Міністерство фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/>.

45. Меркулова Т. Раціональність в економічній моделі людини. Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна. 2005. С. 25–34.

46. Статистична інформація. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>.

47. Департамент соціальної та ветеранської політики. Державні сайти України. URL: <https://dsp.kyivcity.gov.ua/content/a2023.html?PrintVersion>.

48. Demkovych T. The impact of shadow employment on the economy of Ukraine: analysis and reasons. Соціально-економічні відносини в цифровому суспільстві. 2023. Vol. 2 (48). P. 50–61.

49. Букіна Т., Зеленко Н. Міграційна криза як складова російсько-української війни. Вісник Львівського університету. 2023. № 48. С. 196–201.

50. З початку війни Україна втратила понад 30% працездатного населення. Факти. URL: <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/ekonomika/20230514-z-pochatku-vijny-ukrayina-vtratyla-ponad-30-praczezdalnogo-naselennya/>.

51. Економічна правда. Робоча сила в Україні: як війна впливає на її майбутнє?. Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/06/8/700951/>.

52. Майбутнє ринку праці: 13 ключових трендів у 2024 році. Work.ua – сайт пошуку роботи №1 в Україні. URL: <https://www.work.ua/articles/analytics/3217/>.

53. Щомісячний макроекономічний та монетарний огляд: березень 2024 року. Департамент монетар. політики та екон. аналізу НБУ. 31 с.

54. Ринок праці оживає: у січні зростали зарплати, кількість шукачів і конкуренція. Work.ua – сайт пошуку роботи №1 в Україні. URL: <https://www.work.ua/articles/analytics/3234/> (дата звернення: 10.05.2024).

55. Щомісячний макроекономічний та монетарний огляд: жовтень 2023 року. Департамент монетар. політики та екон. аналізу НБУ. 33 с.

56. Азьмук А. Сучасні виклики ринку праці при переході до цифрової економіки. Електронне наукове фахове видання з економічних наук «Modern Economics». 2020. № 19. С. 6–13.

57. Економічна правда. Що зміниться з 1 серпня в Україні: податки, виплати для ВПО та перевірки від податкової. Економічна правда. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/07/31/702746/>.

58. ЛЕКЦІЯ 7. «Автокореляція залишків». Головна | Elib LNTU. URL: [https://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/Електронний%20підручник%20Кондіус%20\(ММІСМ\)/page12.html](https://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/Електронний%20підручник%20Кондіус%20(ММІСМ)/page12.html).

59. Шолкова Т. Роль державного регулювання у процесі детінізації економіки України: теоретико-правовий аспект. Юридичний науковий електронний журнал. 2020. № 8. С. 332.

60. Кіржецький Ю.І. Тіньова економіка та напрями її подолання в Україні: монографія. – Львів: Ліга-Прес, 2013. – 198 с.

61. Бочі А., Поворозник В. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання. «Прих. тригери екон. зростання в країнах Вишегр. четвірки та в Україні». URL: <http://icps.com.ua>.

62. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 96 с.

63. Жмурко Д., Дорошенко Г., Бабич С. Вплив тіньового сектору на стан української економіки. Економіка і суспільство. 2018. № 19. С. 163–164.